

Управління культури Чернігівської облдержадміністрації
Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
Чернігівське відділення

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

**Збірник наукових праць
Випуск 5**

Чернігів
2005

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип.5 / Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б.Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2005. – 108 с.

До п'ятого випуску збірника увійшли доповіді і повідомлення, виголошені на науковій конференції “Чернігівщина в українсько-польських культурних взаєминах”, яка відбулася 25 листопада 2004 року в Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського в рамках Року Польщі в Україні, матеріали наукових досліджень працівників музею по атрибуції і каталогізації фондів колекцій, статті, що висвітлюють окремі сторінки історії Чернігівщини.

Для наукових працівників, викладачів, учителів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Редакційна колегія:

О.Б.Коваленко (*голова*),

С.Л.Лаєвський, Л.П.Линюк (*відповідальний редактор*),

С.М.Лихачова, С.О.Половнікова

Комп'ютерний набір

О.П.Лемешко, І.П.Цикунова

Оригінал-макет

Чернігівський ЦНТЕІ

Чернігівська земля у польсько-руських відносинах XI-XIII ст.: шлюбні союзи

Польщі та Україні судилося бути сусідами. І сталося це не вчора і не позавчора, а майже тисячу років тому, коли з коліски слов'янства почали викристалізовуватись два етноси, що змогли утворити свої перші державні об'єднання.

Відносини з Польщею стали важливим напрямком міжнародної політики України-Русі. А досить суттєвим компонентом тогочасної міжнародної політики були династичні шлюби, яким і присвячується дана розвідка.

На початку зауважимо, що мета, яку переслідували при укладанні династичних шлюбів всі європейські володарі, була приблизно однакова – придбати союзників, убезпечити себе від агресії сусідів, контролювати певною мірою події, а також впливати на політику тієї, чи іншої держави. Адже з нареченими прибували, священники, радники, військові, слуги – досить великі групи людей, які ставали силою, що реально впливала на політику в державі. Загальний список династичних шлюбів князів Київської Русі з кінця X до початку XIV ст. трохи перевищує сто. Найбільше їх укладено саме з представниками польського королівського дому – понад 30. Цікаве зауваження стосовно цього робить відомий польський дослідник Стефан Кучинський: "...завдяки постійним шлюбним зв'язкам правлячих династій, в Польщі та на Русі при владі була буцімто одна княжа родина".¹

Деякі з цих династичних шлюбів припадають і на Чернігівський княжий дім. Перший такий шлюб був укладений між польським королем Болеславом Сміливим (1040-1081) та княжною Вишеславою (?- після 1088), дочкою чернігівського, а згодом київського князя Святослава Ярославича. В історіографії цей шлюб іноді ставиться під сумнів. Але сучасні польські та українські дослідники доводять, що польський король одружився з руською княжною. У своїх міркуваннях вони спираються не лише на документи тієї доби, але і на аналіз політики, яку проводив Болеслав Сміливий по відношенню до Святослава і навпаки.²

Нагадаємо, що чернігівський князь сів на київському престолі коли кияни 1073 р. удруге вигнали його брата Ізяслава. Коли це сталося вперше, в 1068 р., то повернутися на київський стіл Ізяславу допоміг Болеслав Сміливий, рідна тітка якого – Гертруда була дружиною Ізяслава. Тож не дивно, що і вдруге Ізяслав звернувся по допомогу до того ж таки Болеслава. Але цього разу польський король відмовляє законному київському володарю і не перешкоджає Святославу Чернігівському утвердитися на київському столі. Навіть більше – виганяє Ізяслава з Польщі, коли останній намагається сам, за гроші, найняти польських вояків для походу на Київ. Це можна пояснити і тим, що король стояв на порозі війни з Чехією. Але дослідники пояснюють дії Болеслава Сміливого ще і його родинними стосунками із Святославом Ярославичем. Наводять вони і дату укладання шлюбу між польським королем та княжною Вишеславою – 1068 р. – час перебування Болеслава з військом у Києві.³ Не змінив своєї позиції польський король навіть після листа Папи римського Григорія VII, який закликав його допомогти Ізяславу.

Тесть не залишився невдячним. І влітку 1075 р., і в лютому 1076 р., коли Болеслав Сміливий потребував військової допомоги у війні з чехами, Святослав посилає до Польщі велику дружину на чолі зі своїм старшим сином Олегом (Гореславичем)* та небожем Володимиром Мономахом.

Як бачимо, від цього шлюбу виграв як Болеслав, так і Святослав Ярославич. Чи виграла від цієї династичної комбінації сама княжна Вишеслава – наразі невідомо. Але на сторінках Хроніки про Польщу, Русь та їх сусідів XI-XIII ст., яка приділяла достатньо уваги особі

Болеслава Сміливого, вимальовується портрет людини, подружнє щастя з якою було навряд чи можливе. Польські дослідники роблять припущення, що княгиня Вишеслава померла після 1088 р. Тож їй, можливо, довелося пережити страшну трагедію – її єдиного сина Мешка та невістку Євдоксію було отруєно у 1089 р. за наказом чоловікового брата – Владислава-Германа під час боротьби за спадок Болеслава Сміливого.

Найбільш порідненою з династією Рюриковичів була родина польського князя Болеслава Кривоустого (1086-1138). Сам він першою дружиною мав Збиславу Святополківну, а шестеро з семи його дітей одружились першим або другим шлюбом з представниками правлячих кіл Київської Русі. Не минула така доля і другу доньку польського князя Юдиту (1111-?), яка у 1124 р. була видана заміж за Всеволода Давидовича (?- після 1124), князя муромського. І хоча Муромо-Рязанське князівство свого часу виділилося з Чернігівського і зажило своїм окремим історичним життям – все ж Всеволод належав до Чернігівського княжого дому, бо був сином Давида Святославича – князя чернігівського. На жаль, відомостей про нього дуже мало. Вчені вважають, що він пішов з життя невдовзі після одруження. Доля його дружини також мало вивчена і потребує додаткових досліджень.⁴

Під 1141 та 1142 роками Київський літопис згадує про одруження доньки колишнього чернігівського, а на той час вже київського князя Всеволода Ольговича – Звенислави (?-1163) та сина польського князя Владислава II – Болеслава Високого (1127-1201): “Привезена бисть дщи Всеволож в Ляхи”, “Того же лета отда Всеволож дчерь свою Звениславу в Ляхи за Болеслава”.⁵

Слід зауважити, що брати Владислава II, які були у відкритій конфронтації до нього, дізнались про матримоніальні переговори краківського князя і, зібравшись на з’їзд у Ленчиці в 1141 р., вирішили запропонувати свою трирічну сестру Агнешку у дружини сину “короля Русі”. Німецький хроніст Ортліб Цвіфальтенський прямо пише у своїй “Хроніці”, що брати Владислава II намагалися випередити старшого брата у встановленні стосунків з Руссю, але це їм не вдалося.⁶

Ми не ставимо за мету розкрити всі нюанси політичних взаємин київського та краківського володарів. Єдине, що хотілося б зауважити, що політика, яку проводили Владислав II та Всеволод Ольгович один щодо одного була незрадлива та взаємовигідна. Про це свідчить хроніка подій:

- 1138-1146 – князювання Владислава II у Кракові
- 1139-1146 – князювання Всеволода у Києві
- 1140 – участь польських феодалів у поході Всеволода Ольговича на Волинь
- 1141-1142 – шлюб Звенислави та Болеслава Високого
- 1141 – похід дружини князя Всеволода у Польщу на допомогу Владиславу II в його боротьбі проти молодших Болеславичів
- 1142 – участь польських загонів Владислава II в поході Всеволода на Волинь
- 1145 – похід руської дружини Всеволода на допомогу Владиславу II під час війни з братами.

Що стосується Болеслава Високого, то і він знайшов теплий прийом при дворі тестя. Неодноразово виконував його доручення, як дипломатичні, так і військові, маючи, мабуть, надію отримати допомогу в майбутній боротьбі за батьківський престол. Однак події середини 1146 р. перекреслили сподівання молодого польського князя. Внаслідок дій опозиції Владислав II опиняється у вигнанні у Німеччині, а Всеволод Ольгович нічим допомогти вже не міг, бо раптово пішов з життя. Це значно послабило позиції як Владислава II, так і Болеслава Високого. Владислав II не зміг відновити свою владу в Польщі і в історії залишився під іменем “Вигнанець”. Болеслав, не маючи підтримки, навіть не претендував на краківські володіння і залишався сілезьким князем. Він набагато пережив свою дружину Звениславу, від якої мав трьох дітей: Ярослава, Ольгу та Збиславу.

Син Всеволода – Святослав (майбутній князь київський), мабуть пам’ятаючи, наскільки

плідним був союз його батька та Владислава II, намагається відновити родинні стосунки з польськими володарями. Він домовляється про одруження свого сина Всеволода Чермного (?-1214/15) з дочкою великого польського князя Казимира Справедливого – Марією-Анастасією (1164-?).

У 1179 р. відбулося весілля. Життя з таким чоловіком як Всеволод Святославич навряд чи було спокійним і безтурботним. Недарма історики вважали Всеволода Чермного одним із найактивніших князів свого часу. Князь чернігівський, він тричі посідав київський престол, брав участь майже у всіх міжусобних війнах того часу на Русі. Ми не маємо відомостей, що Казимир допомагав зятю в його претензіях на київській стіл. Це може бути пояснене тим, що друга дружина Казимира Справедливого – Олена була рідною сестрою Рюрика з роду Мономаховичів, з якими Всеволод змагався за великокнязівський стіл, і могла нейтралізувати прагнення Всеволода до більш тісних контактів з краківським двором. Та й Казимир приділяє в основному увагу Галичу, де в цей час було зосереджено більше польських інтересів. У цьому шлюбі народилось дві доньки та син – Михайло Святий.

Молодший брат Марії-Анастасії – Конрад I Мазовецький (1187-1248) у 1207 р. також взяв собі дружину з чернігівського дому, а саме Агафію Святославну (?-1247) – онуку головного героя давньоруської поеми “Слово о полку Ігоревім”. Цей шлюб було укладено в той час, коли сини князя Ігоря Святославича – Володимир, Роман та Святослав вели запеклу боротьбу за панування в Галицькій землі – батьківщині своєї матері Єфросинії Ярославни, куди їх роком раніше запросило на князювання одне із угруповань галицьких бояр. В цій боротьбі успіх чи неуспіх значною мірою визначався втручанням зовнішніх сил, зокрема Польщі та Угорщини. Відчувши свою непопулярність серед населення Галичини і хисткість свого становища, Ігоревичі шукають союзників серед польських володарів. І, очевидно, вважали оформлення шлюбу великим для себе успіхом.

Можна гіпотетично припустити, що до укладання цього шлюбного союзу доклали руки родичі та покровителі Ігоревичів – князь Всеволод Чермний та його дружина Марія-Анастасія. Всеволод у 1206 р. вже вирішував проблеми своїх молодших родичів, коли нейтралізував Ярослава Всеволодовича (сина Всеволода Велике Гніздо), якого також запрошували до себе галичани на княжіння: “Іди геть з Переяславля до батька в Суздаль, а Галича не шукай, під мою братією, якщо не підеш добром, піду на тебе раттю”.⁷ Та залишалася інша загроза: при краківському дворі у рідних братів княгині Марії-Анастасії знайшла притулок княгиня Анна з малолітніми дітьми Данилом та Васильком Романовичами – законними спадкоємцями Галицької і Волинської земель. Князі Лешек Білий та Конрад I Мазовецький розуміли, які широкі перспективи відкривало їм протегування Романовичам, і тому обіцяли вдові князя Романа заступництво та допомогу. Це автоматично ставило обох малопольських князів у табір ворогів Ігоревичів. Чернігівці це добре розуміли і намагались забезпечити себе з боку Польщі. Можна припустити, що були використані родинні зв’язки княгині Марії-Анастасії і домовлено про шлюб Конрада та Агафії – союз, який повинен був зв’язати руки польським володарям у стосунках з чернігівськими князями. Так воно спочатку і було. І в 1207 і 1208 роках польські князі, хоч і не підтримували Володимира, Романа та Святослава, але утримувалися від активних дій. Однак, вже у 1209 р., коли Ігоревичі посварилися між собою, Конрад та Лешек вирушають вглиб руських територій, майже не зустрічаючи опору. Фатальним для чернігівських князів став 1211 р., коли вони були схоплені та страчені “помсти ради” галицькими боярами, – подія виняткова для Русі того часу. Ні хроніки, ні літописи Русі чи Польщі не фіксують, якихось дій з боку Конрада Мазовецького, які б можна було розцінити, як намагання врятувати свого тестя. Можливо тому, що політика краківського та мазовецького князів у Галицько-Волинській землі була настільки складною, що родинні обов’язки відійшли далеко на задній план.

З княжною Агафією Конрад прожив довге життя, мав у шлюбі чотирьох дітей – двох синів та двох доньок, можливо з поваги до дружини, доньки носили русинські імена – Людмила та Євдоксія.

Останній шлюб, який було укладено між представниками польської та чернігівської династій, припадає на 1265 р. У краківському палаці польський князь Болеслав Сором'язливий урочисто відсвяткував весілля свого сина – князя Лешека (1242-1288) з онукою чернігівського князя Михайла Святого – Грифіною Ростиславівною (?-1309).

Треба зауважити, що цей династичний союз з'єднував уже не інтереси Польщі і Русі, яка в цей час потерпала від татаро-монголів, а інтереси Польщі, Угорщини та Чехії. Річ у тому, що син Михайла Чернігівського – Ростислав у 1243 р. взяв за дружину дочку угорського короля Бели IV – Анну і отримав від тестя у володіння Мачву та Славонію. Подружжя мало шістьох дітей. Двоє синів успадкували батьківські володіння, а дочки, крім однієї, яка стала черницею, були видані заміж: одна (її ім'я невідоме) – за болгарського царя Асена Михайла; Кунігунда – за чеського короля Пшемисла IV Отокара; Грифіна ж стала дружиною краківського князя Лешека Чорного. Шлюб Грифіни тривав недовго і закінчився розлученням. У 1271 р. вона зробила заяву у присутності багатьох польських сановників і вельмож про свою неспроможність народити спадкоємця у зв'язку з безсиллям чоловіка. Мовчання Лешека було підтвердженням її слів. Польський хроніст Ян Длугош, описуючи ці події, додає, що Грифіна при цьому зняла жіночий головний убір та розпустила коси як незаміжня панна. Цей драматичний момент відтворив відомий польський художник Ян Матейко. Після розлучення, яке відбулося між 1271 і 1277 роками, княгиня залишилася у Польщі. Як і будь-який династичний зв'язок цей шлюб мав політичні наслідки. Після смерті Лешека Чорного у 1288 р. спалахнув конфлікт за володіння останнього. Відсутність прямого спадкоємця призвела до того, що більшість родичів князя могли претендувати на краківський престол. У цій складній для Польщі ситуації княгиня Грифіна віддає грамоти на володіння Сандомирськими та Краківськими землями чеському королю Вацлаву II, який доводився їй рідним племінником, чим ще більше ускладнила ситуацію. Доживала свого віку онука Михайла Святого при чеському дворі, де мала велику пошану та вплив. Пішла з життя між 1303 та 1309 роками і похована, як і її сестра Кунігунда, в монастирі св. Якова у Празі.

¹ Kuczynsh S. Studia z dziejow Europy Wschodniej X-XVIII w. -Warszawa, 1965.-С.16.

² Димник М. Чернігівська династія //Хроніка–2000.-1999.-№ 31-32.-С.75.

³ Мадейчик Э., Пясты и Рюриковичи – династично-поимённые связи до XIII века. Генеалогическая таблица № 1//<http://www.vgd.ru/Story/tabble01..htm>.

⁴ Зотов Р. О черниговских князьях по любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время.-СПб., 1892. -С.261.

⁵ Полное собрание русских летописей.-СПб, 1908.-Т.2.-Стб.308-313.

⁶ Цит. за: Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X - первой трети XIII вв. -К.,1988. -С.75.

⁷ Рыжов К. Все монархи мира: Всеволод Святославович Чермный //<http://www.hrono.ru/biograf/vsev/sv10.htm>.

*Відомий український історик І.Крип'якевич пише про сина Олега Святославича – Івана (?-1148), який начебто просватав свою дочку Марію за польського палатина Петра. Але, крім Крип'якевича, цей шлюб не згадує жоден з дослідників – ні українських, ні польських. (Крип'якевич І.П. Історія України.-Львів, 1990.-С.491)

Вроцлавське срібло з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського

У XVI-XVIII ст. споконвічне польське місто Вроцлав (Вратислава) опинилося під владою Габсбургів, а згодом Пруссії, у складі якої отримало назву Бреславль (Бреслау). З давніх часів Вроцлав був значним осередком ремісничого виробництва. Відомо, що у XVI ст. тут працювало 1700 цехових майстрів, на той час населення міста становило 30 тисяч.¹ У містах Сілезії, в тому числі у Вроцлаві, основну частину населення склали німці. Зрозуміло, що серед майстрів золотарської справи, яка була в ті часи престижною професією, також переважали представники цієї національності.

Вигідне географічне розташування міста на перетині шляхів, що вели з півночі на південь від Балтійського моря до р. Дунаю та із заходу на схід уздовж Судетських і Карпатських гір, сприяло інтенсивній торгівлі.

Завдяки цим зносинам, вироби вроцлавських золотарів потрапляли і на українські землі, їх споживачами були старшинські кола, церква, міщани.² В колекції Чернігівського історичного музею налічується 13 виробів вроцлавських майстрів та 3 вироби золотарів міста Олави, яке входило до складу Вроцлавської округи. Хронологічні рамки творів 1685-1745 рр. – це доба розквіту бароко з притаманними йому емоційністю, різноманітністю і складністю предметів. Визначити вроцлавські вироби, час їх виготовлення і авторство стало можливим завдяки таврам, якими позначені речі.

Вроцлавські майстри, працюючи під впливом ювелірних центрів Європи XVII-першої половини XVIII ст. – Нюрнберга, Аугсбурга, Гамбурга, створювали високохудожні витвори сакрального і світського характеру.

Оправа на Євангеліє московського друку 1681 р. (інв. № Ал 181) була виконана 1685 р. на замовлення чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського знаним вроцлавським золотарем Готфрідом Хайнтце (майстер 1673-1707). На застібці книги вибиті тавра: міське, що засвідчує якість срібла та його пробу – в серцеподібному щитку латинська літера “W” (від Вратислава), та латинські літери “GH” (Gottfried Heintze).³ Дата виготовлення “1685”, як елемент художнього оформлення оправи, викарбувана на нижній дошці.

Тавра на оправі Євангелія

Євангеліє покрито масивною суцільнометалевою оправою. На чільній дошці закріплений овал-середник з карбованою композицією “Преображення”. Сцена вражає емоційною насиченістю і високою технікою виконання. У ній, за Євангелієм, задіяно 6 осіб. В центрі серед барокових густих купчастих хмар на тлі золотавого сяйва здіймається на повний зріст експресивна фігура Ісуса Христа: права рука стрімко піднесена догори, ліва – різко відведена убік; волосся, полотнище накидки розвіваються за спиною, складки хітона теж перебувають в енергійному русі; обличчя натхненне. Обабіч Христа – динамічні фігури пророків Іллі та Мойсея. Ілля, стоячи на колінах у молитовній позі, а Мойсей, сидячи на хмарах, у поривчастому русі спрямовані до Ісуса. У складних різноманітних ракурсах відтворені фігури апостолів Петра, Іоана, Якова, які знизу з-під хмар споглядають неземне дійство – Преображення Господнє. Автор напрочуд реалістично за допомогою стрімких рухів, жестів, міміки відтворив патетику новозавітної сцени.

Над середником височить горельєфом лита поясна фігура Бога-Отця у золотавому одязі, оповита срібними хмаринками, руки його ледь розведені, погляд спрямований на Сина.

Оправа Євангелія В.Дуніна-Борковського. 1685 р.

На тлі центральної композиції більш стримано виглядають фігури євангелістів Матвія, Іоана, Марка та Луки, які традиційно карбовані по кутах. Однак, їх природні, не позбавлені динамізму складки одягу підкреслюють пропорційність фігур, риси обличчя індивідуалізовані. Іоан зображений юнаком, решта – в похилому віці.

Середник і наріжники облямовані високо піднятими позолоченими дубовими вінками. Вільне поле між медальйонами заповнене накладними ажурними срібними гірляндами з пишних завитків аканта, буйних півоній та дрібненьких позолочених квіточок. Вдале поєднання сакральних сцен із соковитою орнаментикою якнайкраще відповідало естетичним уподобанням доби бароко.

На нижній дошці в центрі пластично відтворена композиція “Богоявлення” (“Хрещення”): Христос у спокійній позі зі схрещеними на грудях руками і схиленою головою стоїть навколішки в Йордані, праворуч – фігура Іоана Хрестителя, в русі правою рукою він ллє воду на голову Христа, а в лівій тримає жезл зі стрічкою, на ній напис: “Ессе агнус DE(J)” (Ось Агнець Божий). Ліворуч у позі, зверненій до Христа, викарбувано постать янгола, який упокорено спостерігає за хрещенням. Угорі на золотистому тлі відтворено у льоті голуба, що символізує Духа Святого, під ним стрічка з написом: “СЄ ЄСТЬ СЊЪ МО ВОЗЛЮБЛЕНІЙ В НЕМ ЖЕ БЛ҃ГОВОЛНХЪ ТОГО ПОСЛ҃ШАЙТЕ” (Це є Син мій возлюблений, в ньому ж моє благоволення послушайте). Композиція обведена дубовим вінком, а над нею, як і на чільній дошці, поясна фігура Бога-Отця. По кутах у вінках статечні поясні рельєфи отців церкви – Василя Великого, Іоана Златоуста, Миколи Чудотворця, Григорія Богослова в архієрейському вбранні, з посохами в руках, троє з них тримають Євангеліє, а Григорій – благословляє.

До сцени “Хрещення” автором довільно введена цікава деталь: у хвилях Йордану плывуть назустріч один одному два лебеді. Так само птахи відтворені на щиті герба В.Борковського, уміщеного внизу оправи, хоча геральдично правильним є зображення одного лебеда в щиті, а іншого на шоломі, що увінчує щит. Над гербом закріплена стрічка з латинськими літерами “IDBPHG”, які дозволимо собі розшифрувати як: “Єржі Дунін-Борковський полковник Х-й Чернігівський”. За Ю.Гаєцьким В.Дунін-Борковський був десятим чернігівським полковником,⁴ згідно з реєстром В.Кривошеї⁵ – одинадцятим, але, якщо не брати до уваги Гаврилів Тихона, який перебував на уряді полковника короткий термін (кілька місяців 1665 р.), то виходить, що Борковський був десятим полковником. Під гербом – стрічка з датою “1685”.

Орнаментальне оздоблення чільної і спідньої дощок подібне. Пишними рослинними мотивами прикрашено корінець книги та застібки. Саме у добу бароко рослинна орнаментика стала невід’ємним елементом оздоблення не тільки світських речей, але і пам’яток

сакрального мистецтва.

Завдяки цій пам'ятці маємо нагоду ще раз повернутися до другого імені Василя Дуніна-Борковського – “Єржі” (Jerzy), яке він отримав, як ми припускаємо, при хрещенні за католицьким обрядом. Деякі дослідники⁶ схильні вважати, що це ім'я належало неіснуючому Василевому братові Юрію. Ми ж наполягаємо, що Єржі – це друге ім'я Василя (по-польськи “Baziliy”) Борковського. Згадаймо ініціали, що гравійовані на оправі. Крім того, книга має вкладний запис: “Сию книгу Евангеліє святое власным коштом и накладом своим уроженный его Мл пан Василий Дунин-Борковский полковник войска их царского пресветлого Величества Запорозского Чернеговский, так оздобне и оправивши за отпущение грехов своих надал до храму Преображения Господня соборной мурованой церкви в самом месте Чернегове...”. Він ще раз засвідчує, що офірував Євангеліє саме Василь-Єржі Борковський.

Наприкінці XVII ст. В.Дунін-Борковський, уже обіймаючи уряд генерального обозного, замовив у відомого майстра Конрада Волтера з м.Олави два барокові свічники⁷ (один не зберігся, імовірно, вилучений з музею у 1930-х рр.). Свічник на одну свічку. На круглий випуклий піддон спирається вита циліндрична свічна трубка з двома майже плоскими тарілочками на торцях (інв. №№ И 2688, 2726) – це типова форма для барокових столових свічників. Майстер досконало розкарбував золочений піддон соковитими в'язками плодів і квітів, які ритмічно чергуються з гірляндами, підвішеними на бантах. Свічна трубка перевита золоченою гладкою стрічкою та орнаментальною смугою з плодів. Тарілки декоровані акантовим листям. На гладкій шийці піддона вигравірувано герб власника з ініціалами “JBDBWICPMZGO” (Єржі Василь Дунін-Борковський Війська Його Пресвітлої Милості генеральний обозний). Аббревіатура вкотре підтверджує належність імені “Єржі” Василю Борковському. Робота виконана професійним золотарем, який досконало опанував техніку карбування.

У заможних сім'ях української людності, в резиденціях архієреїв у другій половині XVII-XVIII ст. у значній кількості побутував срібний посуд: кухлі, стакани, чарки, ложки, стопи, сільниці тощо. Музейна колекція репрезентує 12 стаканів і ложку роботи сріблярів Вроцлава та Олави. Як свідчать архівні джерела, майстри цих міст збували свої витвори у сусідні східні країни – Польщу, Росію⁸, їхня продукція потрапляла також на терени України.

Стакани датуються першою половиною XVIII ст. На вроцлавських виробках вибите міське тавро – голова святого Яна (Іоана) на блюді (взято з міського герба), його супроводжують тавро цехового пробіра (річне), яке позначене латинською літерою, та ініціали майстра-золотаря. Вироби м. Олави позначені міським тавром – літеру “L” вписано в літеру “O” (Олава) з фігурним обрамленням – та ініціалами срібляра.

Всі стакани однакової форми – це циліндр, звужений донизу, один з них на круглomu піддоні, в оздобленні переважають барокові рослинні мотиви. Вроцлавський майстер Бойль Томас прикрасив виріб трьома буйними квітками на зрізаних стеблах аканта (інв. № И 3432), а його земляк Фогель Йоган Христор пішов далі: він орнаментальним прийомом неначе розділив річ по горизонталі на дві половини – верхню частину оздобив трьома великими черепашками та пагінцями аканта, а нижню – вузькими вертикальними ложками. Для підсилення декору застосував позолоту (інв. №№ И 3451, 3470, 3506). Аналогічне художнє вирішення притаманне творам майстра-монограміста “L^SP”(?) (інв. № И 3439) та Кітеля Готфріда (інв. № И 3503) з м.Олави, однак замість вертикальних ложок, ними карбовані навкісні. Дещо інакше декорував свій виріб вроцлавський золотар Бойль Христіан. Низ стакана карбовано виткими пагінцями аканта і трилисником, а угорі між черепашками – “х”-подібні акантові мотиви (інв. № И 3453). Досить важко піддається прочитанню орнаментика монограміста “ЕС” (?), вона майже не вписується в барокові твори (інв. № И 3495). Стакан оздоблений трьома розетками у прямокутниках, між ними – по дві подібні розетки, під вінцями – ложки, низ тулуба карбований кружечками. Завдяки річному тавру, позначеному літерою “С”, можна датувати виріб 1720-1730-ми рр. Схоже, що дещо пізніше власником речі була вибита крапками архієрейська емблема: у щитку монограма “ІРЕ” (на думку автора

1

2

3

4

5

6

Стакани вроцлавської роботи:

- 1. Майстер Г. Кітель. 1697-1717 рр.***
- 2. Майстер Х. Бойль. 1725-1745 рр.***
- 3. Майстер Й.Х. Фогель. 1722-1724 рр.***
- 4. Майстер Т. Бойль. 1719-1737 рр.***
- 5. Майстер "LSP" (?). Кінець XVII – початок XVIII ст.***
- 6. Майстер "EC" (?). Перша половина XVIII ст.***

“Іларіон Рогалевський Єпископ” – чернігівський єпископ 1735-1738 рр.), обабіч – посох і хрест, угорі – митра. Зовні на дні стаканів вибито крапками “У·З ВЕСУ ФУ 30 9” (У 3-х весу фунт золотников 9). Імовірно, це вага трьох стаканів, які входили у замовлення, бо вага нашого дорівнює приблизно третині зазначеної.

У колекції столового срібла є три однакові стакани роботи Тамма Георга Фрідріха, які не мають ніяких оздоблень, окрім герба (Інв. №№ 3412, 3415, 3417). Тло стаканів канфарене, під вінцями та унизу гладкі позолочені смуги. На верхній частині тулуба вигравірувано в овалі герб із зображенням у чотирьох сегментах лева, дракона, місяця і зірок, обабіч – літери “С” та “М”, над гербовим щитом – шолом і намет. Поки що герб залишається анонімним.

Типовим виробом вроцлавських майстрів кінця XVII ст. є срібна ложка, що належала чернігівському полковнику Якову Лизогубу (інв. № И 3658). На той час, як і інший посуд, ложки позначали монограмами, гербами, девізами, афоризмами, як-от: “Їж мною скромно, не думай про мене”. Ложка Я. Лизогуба овальна з чотиригранною короткуватою ручкою, місцями позолочена. Черпак зовні декорований літерами “АЛПЧ” (Яків Лизогуб полковник Чернігівський) у вінку та в обрамленні акантових розводів. На держаку вибиті тавро “W” в серці, ініціали майстра Христіана Ментцеля “СМ” в овалі та вирізано дату “1690”.

Герб власника на стаканах роботи Г.Ф. Тамма

Колекція вроцлавського срібла з фондів Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського дає певну уяву про розвиток золотарської справи на теренах Польщі у другій половині XVII-першій половині XVIII ст. та засвідчує, що вроцлавські майстри працювали як на ринок, так і виконували індивідуальні замовлення козацької старшини Гетьманщини.

¹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів.-Львів, 2002.-С.112-113.

² Полонська-Василенко Н. Історія України.-Т.2.-К., 1992.-С.180.

³ Marc Rosenberg. Der Goldschmiede Merkzeichen. -Т.ІІІ. -Frankfurt am Mein, 1925. -№ 1369, 1426.

⁴ George Gajecy. The Cossack Administration of the Hetmanate.-Т.1.-Cambridge, Massachusetts, Harvard University, 1979.-С.69-73.

⁵ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Частина І. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр.-К., 1997.-С.94.

⁶ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.-К., 2004.-С.172-173.

⁷ Шугасвський В. Дарі Орія-Василя Дуніна-Борковського/Науковий збірник за 1925 Записки Українського наукового товариства в Києві.-Т.ХХ.-1926.-С.55-56, 62-83.

⁸ Erwin Hintze. Die Breslauer Goldschmiede. -Breslau, 1906.-С.149.

Українсько-польське співробітництво у роки Української революції (на прикладі Чернігова 1917 р.)

Добігає кінця рік Польщі в Україні, а якихось знаменних подій, відзначень так, на нашу думку, і не відбулося. Хіба що приємним винятком із майже цілковитої неуваги громадськості став вихід у світ чергової книги бібліотеки газети “День” – “Війни і мир”, повністю присвяченої історії та сьогоденню україно-польських взаємин. Шановані в Україні діячі науки і культури – автори збірника – наголошували на непроминальному значенні цього феномену. Найбільш чітко, гостро і безкомпромісно висловилася О.Пахльовська: “Облишмо евфемізми. Кордон між Польщею і Україною – це кордон між європейською перспективою та євразійською безперспективністю. Чим більше русифікована країна, тим більше вона сов’єтизована, тим важче в ній закорінити громадянську свідомість і тим складніше збудувати демократичні інституції. Знову ж таки приклад майже цілковито знищеної Білорусі не лишає щодо цього жодних сумнівів. Україну, яку поки що – як країну “проросійську”, а відтак і “соматично азійську”, за висловом західної журналістики, – викреслено з основних напрямків європейської політики, досі захищала послідовно одна тільки країна: Польща”¹. Якщо це так, а аргументація авторки залишає мало місця для скепсису, то й об’єктивний ретроспективний аналіз взаємин між двома народами набуває особливого значення.

Дана розвідка присвячена маловідомому, але цікавому та повчальному епізоду україно-польського співробітництва, що мав місце у роки революції 1917 – 1921 рр. Не можна сказати, що ця тема обійдена увагою істориків, навпаки, маємо декілька першокласних досліджень з історії польсько-української війни, Варшавських угод, перебування поляків у Києві 1920 р. тощо². Але сама проблема набагато ширша, аніж дипломатичні переговори, військові операції, відносини на міждержавному рівні. На думку авторів, треба розмежовувати ці взаємини, виходячи з елементарного – географічних засад. Природно, що у Галичині чи на Волині, вони розгорталися за одним сценарієм, на Правобережній Україні до їхнього перебігу саме життя вносило певні корективи. Нас цікавить розвиток цих відносин на історичній Гетьманщині – у Чернігівській губернії. До найвизначніших особливостей побутування тут польської меншини треба віднести дуже незначний відсоток польського населення – 0,15% по губернії згідно з переписом 1897 р.³, причому в самому губерньському центрі представників цього народу мешкало приблизно три з половиною сотні⁴. Звичайно, треба врахувати зауваження І.Лісевича, що ці дані дещо занижені, бо “тоді люди часто вважали за краще не признаватись, якого вони роду-племені”⁵. Значно важливішим, на нашу думку, фактором стала масова поява біженців у роки Першої світової війни. На середину 1916 р. їх нараховувалося понад 35 тис. чоловік⁶. Природно, що далеко не всі були поляками, але відсоток останніх мав бути значним. Проте кількість польського елемента залишалася назагал незначною. Наступна особливість: це був служивий люд, хоча серед чернігівських поляків відсоток дворян був досить високий – 45,42⁷, але велике польське землеволодіння відсутнє. Поляки відзначалися згуртованістю і єдністю завдяки римо-католицькій церкві та порівняно високому рівню національної самосвідомості. Після Лютневої революції вони швидко об’єдналися і виставили свої умови Тимчасовому урядові Росії. Так, уже 18 березня 1917 р. польська делегація, яка складалася з представників демократичних партій, відвідала Таврійський палац. Її приймав Тимчасовий комітет Державної Думи на чолі з головою М.Родзянком та представники Виконавчого комітету Ради робітничих і солдатських депутатів – М.Чхеїдзе та Ю.Стеклов⁸. Таке підкреслено шанобливе ставлення було свідченням того, що в російських політичних колах розуміли неминучість відокремлення польських земель і відродження

Польської держави. З іншого боку, не треба переоцінювати ступінь цього розуміння. Важко не погодитися з міркуванням сучасного історика, котра стверджує: “Добре обізнані з історією російські ліберали, слідкуючи за розвитком політичних подій, ... знали, що з падінням царської династії непорушність територіальної єдності держави можна було зберегти, лише не допустивши визнання національно-територіальної автономії неросійських народів. Але, щоб не загострювати напружених стосунків з національними політичними силами, вони були готові ... формально визнати автономію, але лише при умові, що ніяких реальних заходів для її встановлення до скликання Всеросійських Установчих Зборів не буде вжито”. На відміну від них, російські соціалісти “не передбачали ніякої небезпеки для державної єдності Росії у визнанні автономії для національних меншин. Вони були твердо переконані, що це має бути лише другорядне супутнє явище на шляху до соціалізму”⁹. Зближували ж ці, тільки на перший погляд, відмінні підходи категоричне небажання і російського лібералізму, і соціалізму визнавати право народів на державну незалежність. Отже, їхні противники повинні були об’єднувати свої сили, шукати і йти на коаліцію один з одним заради досягнення головної мети будь-якого національно-визвольного руху. Справедливості ради треба відзначити, що польські лідери усвідомили цю істину набагато раніше, і почали відповідно діяти з перших днів революції.

Не забарилися з активними діями і поляки, котрі мешкали в Україні. З’їзд представників польських організацій України відбувся у другій половині червня 1917 р. Вони, зокрема, обговорювали “Статут прав польської людності на Україні”. Серед пунктів їхніх вимог українська преса виділила наступне: загальнополітична, релігійна, культурна рівність поляків з іншими народами; заходи щодо вільного розвитку і функціонування мови, захист “економічно-господарських інтересів”. “Для вирішення всіх справ народових польських” засновується представницька інституція, яка передбачає і власну виконавчу владу¹⁰. Ставлення до української влади та її органів було неоднозначним. З одного боку, польські революціонери вітали своїх українських колег. Так, у Зверненні Польського виконавчого комітету на Русі до УЦР від 7 липня 1917 р. вказувалося на численні випадки, коли польські представники вітали українців: “простягаєм до Вас руку, Братя Українці, як до найблизчих наших сусідів нашої рідної землі. Вперше можемо порозумітися щиро, як два рівні народи, які при помочі божій матимуть незабаром кожний в своїй власній хаті власну силу і власну волю. Перед Вами і перед нами кольосальна праця, у кожного на власній ниві”¹¹, а з іншого боку, виявилися і прикрі непорозуміння. З’їзд польських організацій на Русі (18-24 червня 1917 р.) “проявив певну обережність стосовно українських справ”, навіть у назві своєї репрезентації уникнувши назви “Україна”¹². Дослідники виявили низку причин такої обережності. Окрім того, що поляки боялися дратувати Тимчасовий уряд, значну роль відіграло їхнє прагнення боротися за “курс на створення внутрішньої польської автономії в Україні”, а, найголовніше, “шляхи ПВК і Центральної Ради почали стрімко розходитись, особливо після того, як остання заявила про свій намір ліквідувати поміщицьке землеволодіння, що безпосередньо загрожувало латифундіям польських магнатів на Україні”¹³. Проте з польських кіл виділилися ліві, які більш активно йшли на співробітництво. Що ж стосується української сторони, то її лідери були незмінні у своєму прагненні надати рівні права представникам всіх національних меншин. Показова у цьому відношенні стаття Ф.Матушевського, яка побачила світ наприкінці квітня 1917 р. Автор твердить: “Перегортаючи сторінки історії нашого ідейно-політичного руху за той час, коли ми були поневолені, ми не знайдемо зерна неправди за собою у наших відносинах що до інших народів, які живуть на нашій Україні. Навпаки, терплючи національний гніт на собі, ми завжди виступали в обороні кожної найдрібнішої народности, не зважаючи на те, заслужена вона чи ні, культурна вона, чи не культурна”¹⁴. Насправді, й українські демократи у практичній діяльності не завжди поступали зважено, особливо, коли згадати про відсутність єдності у їхніх лавах, факт, що вже став хрестоматійним. Центральна Рада, природно, віддавала перевагу лівому крилу польського руху в Україні. У Центральній Раді полякам було надано 20 місць, але їх посіли “тільки представники ППС – Революційної

Фракції – дітища Ю.Пілсудського, ППС – Лівіці і Демократичного Централу”¹⁵.

У світлі цього стислого аналізу україно-польських взаємин, як вони склалися у Києві, буде цікаво простежити ситуацію у Чернігові – губернському центрі Лівобережжя, де, як уже йшлося, ні великого польського землеволодіння, ні кількісно значного, компактного поселеного населення не існувало. Це не завадило місцевим полякам на початку червня 1917 р. заснувати у губернському центрі польський громадський Клуб, діяльність якого поширювалася на всю губернію, а метою проголошувалося об’єднання всіх поляків, які мешкають у губернії. Називалося й помешкання Клубу – вул. Воздвиженська, будинок 46¹⁶. Доречно припустити, що представники Клубу були представлені й на з’їзді, про який вже йшлося, іншими словами національна робота велася поляками активно і цілеспрямовано.

У розпорядженні авторів даної розвідки є документ, що дає достатньо повне уявлення про настрої, вимоги, а також ставлення польської общини Чернігова до українських владних структур. Джерело являє собою чернетку резолюцій польського губернського з’їзду. Автор його невідомий, судячи з тексту, це – людина, що вчилася у російській школі, але поляк. На польське походження автора вказують полонізми, хоча їх і не багато. Ще одне припущення буде доречним: писала людина, близька до І.Шрага, інакше важко зрозуміти скорочення, описки, і власне весь вигляд документа – типової чернетки. Якщо ж вона потрапила до паперів керівника Української губернської ради, значить, важливішим був зміст, а не форма. На жаль, документ, не датовано. Виходячи з його тексту, можна умовно нижньою межею його поставити останній тиждень червня, а верхньою – польський з’їзд у Чернігові.

За структурою документ ділиться на дві частини. Перша розпочинається словами: “Ми просимо”, далі йдуть 7 конкретних пунктів майбутньої домовленості з чернігівськими українцями. Цікаво, що підкресленням тексту виділений тільки один з них: “Підтримати в Установ[чих] Збор[ах] вимогу поляків про визнання незалежної, з’єднаної з доступом до Балтійського моря Польщі”¹⁷. Ця вимога ставилася тоді, коли майже вся українська державотворча еліта ще перебувала в полоні автономістських ілюзій. Як тут не згадати Ліну Костенко, яка сформулювала чи не найголовнішу відмінність двох народів: “Все було в польській історії – і Потоп, і безвихідь, і заглади, й руїни. Але ніколи не було руїни духу”¹⁸. Мабуть, це характерно для поляків, коли невелика група людей, яка мешкає далеко від історичної батьківщини, піклується про долю держави.

Не менший інтерес викликають і вимоги до колег – лідерів українського руху у Чернігові. Польське представництво просило визнати їх як орган, що опікується в місцевій Українській раді польськими справами і надати в ній 2 місця та по одному – у місцевих органах влади; підтримувати їхні клопотання перед Генеральним Секретаріатом, а особливо щодо визнання цим вищим владним органом рішень з’їзду¹⁹. Привертає увагу виразна спроба домовитися з українським керівництвом: “Ми зобов’язуємося завжди підтримувати Вас і від Вас просимо підтримки з місцевих питань перед Губернським Комісаром і місцевою владою (цей пункт може мати характер негласної[,] але обов’язкової домовленості)”²⁰. Ця своєрідна джентльменська угода ще раз засвідчує, що текст писав хтось добре знайомий зі Шрагом, людина, яка довіряла Іллі Людвиговичу. Проте довіра довірою, а з резолюцій з’їзду на розгляд українцям було передано лише декілька – “С”, “D”, “E”, “F”. Саме їхній зміст і складає другу частину аналізованого документа. Очевидно, що тексти резолюцій в оригіналі писалися польською мовою, про це свідчить і позначення їх латинськими літерами.

У першій з резолюцій йдеться про ставлення до Польського Виконавчого Комітету на Україні. З’їзд засудив акцію “так званого Демократичного Централу”, що проявилася у демонстративному залишенні “Червневого з’їзду”. Нагадаємо, що саме члени Централу підтримали Центральну Раду, і були лівим крилом польського руху в Україні. Чому ж чернігівські поляки підтримали не їх, а достатньо консервативний Виконавчий комітет? Вони виставили мудрий, як на нас, аргумент: потребу “на даний момент історії Польщі ставити на перший [план] принципи національної єдності і солідарності”²¹. Це, знову ж таки, – свідчення вищого рівня національної свідомості у порівнянні з українством, яке значно

більшу вагу надавало класовим відмінностям та шляхам їх подолання. Наступний пункт повністю присвячений структурі польської організації, яка претендувала на роль єдиного представника інтересів (як місцевих, так і загальнонаціональних) даної меншини у губернії. Польський громадсько-політичний Клуб очолив з'їзд, а його статут мав стати статутом всієї організації²².

Викликає цікавість резолюція "Е", яка формулює засади ставлення до Генерального Секретаріату України. Наведемо її зміст повністю: "З'їзд шле найтепліші побажання розквіту ідей, які керують національними, громадськими і політичними трудами Генерального Секретаріату України і посилаючись на приклади із місцевого життя діяльної підтримки зусиль державотворчих українського народу з боку місцевого польського населення, обіцяючи і в наступному таку підтримку, одночасно однозначно і рішуче просимо у Генерального Секретаріату України визнання представництва польської національної меншини, обраного більшістю поляків, які населяють цю землю, залишаючи за ними повне право вільного вирішення того, хто їх повинен представляти в Уряді України"²³. Отже, ми маємо прецедент визнання за Генеральним Секретаріатом з боку представників польського руху державних повноважень. І це зовсім не випадково. Можливо, поляки раніше зрозуміли те, про що написали майже через століття українські історики: "Створення Генерального Секретаріату стало важливим моментом у розвитку Української революції, українського державотворення ще й тому, що знаменувало початок розмежування владних функцій. Центральна влада [очевидно – Рада] зосереджувалась віднині переважно на законодавчій діяльності, дедалі більше набуваючи рис парламентської інституції, а Генеральний Секретаріат брав на себе функції виконавчого органу, що було чітко зафіксовано в "Декларації Генерального Секретаріату", схваленій Центральною Радою 26 червня 1917 р."²⁴. Таким чином, польська община прагнула заручитися прихильністю владної структури, в діяльності якої простежувалися контури майбутнього повноцінного уряду. Знову ж таки польських діячів не бентежила та обставина, що уряд був лівим, а своїх лівих вони не визнавали. Для них найважливішим було визнання своїх повноважень на всебічне представництво інтересів польського населення. Розумний і далекоглядний крок. Але оскільки йдеться все-таки про мешканців Чернігівщини, то не менш важливим для них було закріплення добрих стосунків з місцевими українцями. Даний аспект знайшов своє відображення у останній з наведених резолюцій: "Ставлення до місцевої Губерніальної Української ради". Польський з'їзд "найщирішим чином дякує за привітання і побажання представника Української ради" і підкреслює, що він "готовий завжди сприяти раді у цілковито справедливому її прагненні до зміцнення національних ідеалів, розквіту культури і громадськості української в Чернігівській губернії"²⁵. Таким чином, ми не знаходимо жодного натяку на будь-які проблеми, котрі б затьмарювали відносини між представниками українського і польського рухів у губернії. Обидві сторони дотримувалися політики взаємопідтримки і прагнули до повного порозуміння.

На жаль, нам так і не вдалося з'ясувати, коли проходив польський з'їзд, скільки було учасників, яку кількість польського населення вони репрезентували. Не вдалося встановити й імена лідерів руху в губернії. Далеко не повні підшивки тодішніх місцевих газет, які виступають головним джерелом інформації, роблять подальші пошуки в цьому напрямку досить проблематичними, хоча й не безнадійними. Проте можна припустити, що з'їзд проходив влітку 1917 р. – десь наприкінці червня – упродовж липня, і його важливим наслідком у плані реалізації досягнутих українсько-польських домовленостей стало вироблення спільного списку кандидатів (№ 4) на виборах до Чернігівської міської думи, які відбулися 6 серпня і здобули блоку українських соціалістів-федералістів і польського представництва найбільшу кількість голосів і відповідно 16 місць у думі²⁶. Виборам передувало "українське віче, впорядковане разом з поляками". Щоб показати наскільки глибокі корені пустило українсько-польське співробітництво, доречно процитувати невелику замітку із найпопулярнішої чернігівської газети: "На вічу проти українського руху взагалі, проти літературної мови української виступив між іншим військовий доктор, "тоже малоросс", "пераяславський

козак”, представник партії кадетів. В промові його були докори Центральній Раді і взагалі українцям, котрі “хлебнули напитка, затуманившого им головы и потеряли нравственное чувство”. Промови українців і д. Ретінгера дали кадетам належну відсіч і вітались гучними оплесками ... В дуже гарній промові голова Чернігівського польського клубу д. Ретінгер збив антиукраїнські доводи кадетів, зазначив, що поляки на Україні будуть всіма силами підтримувати українців на шляху до автономії України, вказав, що Центральна Українська Рада веде мудру політику і іде певним шляхом до витворення автономних форм, але що ці форми треба зараз таки заповняти українським змістом, щоб народи Росії на Установчих зборах мали перед собою факт практичного переведення в життя автономії України і затвердили сей факт, і що для сього треба українізувати, між иншим, і городські думи. В кінці д.Ретінгер закликав всіх українців з’єднати всі сили без ріжниці партій, щоб передовсім здобути національну волю, а вже після того взятись за боротьбу класову. Віче почалося привітанням поляків, яке польською мовою сказав од українців д.Карпинський. На привітання одповів д.Ретінгер. Оба вони висловили бажання, щоб сумежні і рідні сестри Україна і Польща йшли до кращого життя під прапором обопільної згоди, не забуваючи уроків історії, яка вчить нас, що де сваряться двоє, там третій користується, а тих “третіх” було у нас досить”²⁷. Що ж, ці настанови і тепер звучать більше ніж актуально. Зміст замітки наочно демонструє, які сили стояли на перешкоді українського державотворення. Підтримка поляків з огляду на те, що їхній національно-визвольний рух визнавали російські праві та центристські партії, була вкрай важливою. Нарешті, порівнявши тексти резолюцій і викладеного у замітці виступу Ретінгера, можна припустити, що він був і автором вище аналізованих резолюцій. Принаймні, ідея примату національної єдності над будь-якими іншими міркуваннями простежується виразно в обох документах.

На жаль, це співробітництво, яке розпочалося так плідно і обіцяло в майбутньому значні дивіденди обом сторонам, тривало недовго. Воно, по суті, припинилося після поразки Української революції. Проте, на щастя, в історії не гинуть зерна взаєморозуміння, взаємоповаги і відкритості назустріч іншому народові. Настав час повернутися до безцінного досвіду співробітництва. І знову, як і багато років тому, написати на наших знаменах крилате, священне гасло Йоахіма Лелевеля “За вашу і нашу свободу!”

¹ Пахльовська О. Польща і Україна: “Ода радості” Бетховена на кордоні нової резервації // *Війни і мир* / За загальною редакцією Л.Івшіної. – Вид. перше. – К., 2004. – С. 531.

² Див.: Литвин М.Р., Науменко К.Є. *Історія ЗУНР*. – Львів, 1995; Литвин М. *Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр.* – Львів, 1998; Лісевич І. У відблизку польських багнетів: Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень – червень 1920 р.). – К., 2002; Михайлова О. Україна у східній політиці Ю.Пілсудського (кінець 1918 р. – квітень 1920 р.) // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921*. – К., 2002; Терещенко Ю. *Варшавський договір 1920 р. і його оцінка українською дипломатією* // Симон Петлюра у контексті національно-визвольних змагань: Збірник наукових праць. – Фастів, 1999; а також польських авторів: Прушинський М. *Драма Пілсудського. Війна 1920 р.* – К., 1997; Nieścioruk J. *Z zagadnień ustrjoi i polityki wewnętrznej Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej w latach 1918 – 1919* // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921*. – К., 2002.

³ *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897: XLVIII. Черниговская губерния*. – СПб, 1905. – С. XII.

⁴ Там же. – С. 112.

⁵ Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864 – 1917 рр.) // *Укр. іст. журнал*. – 1997. – № 2. – С. 45.

⁶ Демченко Т.П., Онищенко В.І. *Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів*. – Чернігів, 1998. – Вип. 3. – С.58.

⁷ *Первая Всеобщая перепись*. – С. XIX.

⁸ *Вестник Временного правительства*. – 1917. – 19 марта (1апреля). – С. 2.

⁹ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921*. – К., 2002. – С. 22 – 23.

¹⁰ *Черниговская земская газета* (далі – ЧЗГ). – 1917. – 30 июня. – С. 9 – 10.

¹¹ *Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали* / Упор.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003. – С. 545.

- ¹² Лісевич І.Т. Польська національна меншина... – С. 51.
- ¹³ Там само. – С.51 – 52.
- ¹⁴ Український національно-визвольний рух. – С.154.
- ¹⁵ Лісевич І.Т. Польська національна меншина... – С. 52.
- ¹⁶ Известия Черниговских Исполнительного и Продовольственного Комитетов. – 1917. – 4 июня. – С. 3.
- ¹⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 26.– Арк. 1.
- ¹⁸ Івшина Л., Шаповал Ю. Усе було в польській історії. Не було руїни духу: Інтерв'ю з Ліною Костенко // Війни і мир / За загальною редакцією Л.Івшиної. – Вид. перше. – К., 2004. – С.541.
- ¹⁹ ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. – Арк. 2.
- ²² Там само. – Арк. 3.
- ²³ Там само. – Арк. 4.
- ²⁴ Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / В.Ф.Солдатенко (кер.), В.Ф.Верстюк. – С. 69.
- ²⁵ ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 4 (зворот).
- ²⁶ Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: Історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – С. 41.
- ²⁷ ЧЗГ. – 1917. – 15 августа. – С. 6.

Чернігівщина і Польща. Космічні зв'язки *

Чернігівщину з Польщею об'єднують доволі різнобічні зв'язки: історичні, культурні, економічні й навіть космічні.

Польська наука має давні і славні традиції. Всьому людству відомі імена видатних польських вчених Миколи Коперника, Яна Гевелія, Марії Склодовської-Кюрі та ін.

Чернігівська земля – батьківщина Миколи Кибальчича, який розробив схему першого у світі реактивного літального апарата. В Ніжині провів свої дитячі роки С.П.Корольов, конструктор перших у світі штучних супутників Землі й космічних кораблів. З нашим краєм пов'язані імена дев'яти землян, які здійснили віковічні мрії своїх попередників і побували у космічному просторі. Майбутні космонавти А.Ніколаєв, П.Климук, Ю.Романенко, Л.Попов, Л.Кизим, В.Титов, А.Левченко, А.Соловйов та Л.Каденюк навчалися у Чернігівському вищому військовому авіаційному училищі льотчиків.

Земляки Коперника пишаються тим, що вони долучилися до космосу відразу після запуску першого штучного супутника Землі. Саме тоді в Польщі почала працювати станція спостереження за супутниками.

З 1967 р. розпочинається участь Польщі в реалізації програми “Інтеркосмос”. Над дослідженням і використанням космічного простору в мирних цілях спільно працювали вчені і спеціалісти Болгарії, Угорщини, Німецької Демократичної Республіки, Куби, Монголії, Польщі, Румунії, Радянського Союзу та Чехословаччини.

В 1973 р., коли святкувалось 500-річчя від дня народження Коперника, був запущений 9-ий супутник серії “Інтеркосмос”, якому було надане ім'я великого астронома. За допомогою встановленої на супутнику “Інтеркосмос-Коперник-500” наукової апаратури, сконструйованої та виготовленої у ПНР, були виміряні спектральні характеристики спорадичного радіовипромінювання Сонця. Дослідження нашого світила – один із традиційних напрямків робіт, які проводили вчені Польщі в рамках програми “Інтеркосмос”.

Важливим роком став 1976. Польщі запропонували взяти участь у здійсненні програми пілотованих космічних польотів. І у вересні того ж року президія Польської академії наук прийняла рішення про створення Центру космічних досліджень. Співробітники Центру працювали за чотирма напрямками програми “Інтеркосмос”. Це – космічна фізика, планетна геодезія, обробка даних і прикладна супутникова техніка. Політ у космос людини – це висока оцінка наукового і економічного потенціалу країни, її внеску в розвиток космонавтики. Він значно підіймає світовий престиж країни – батьківщини космонавта.

*Петро Климук –
курсант ЧВВАУЛ*

В 1976 р. у Зоряному містечку під Москвою з'явився інтернаціональний загін космонавтів, в якому були майор Мирослав Гермашевський та підполковник Зенон Янковський – два польських військових льотчики. Одному з них судилося стати першим польським космонавтом, другому – його дублером. Там, у Зоряному, й пересіклися шляхи випускника Чернігівського льотного Петра Климуга і майбутнього першого космонавта Польщі Мирослава Гермашевського. Для обох стали спільними спочатку земні, а згодом і космічні траси. В 1977 р. вони розпочали спільну підготовку до польоту на космічному кораблі “Союз” і орбітальній станції “Салют”.

Їхні біографії багато в чому схожі. Майже однолітки – Мирослав 1941 року народження, Петро – 1942-го. Батьківщина

П.Климука – с.Комарівка Брестської області знаходиться неподалік польського кордону (до 1939 р. входила до складу Польщі). Батько П.Климука загинув під час війни у Польщі, під Радомом, батько М.Гермашевського – польський партизан, також загинув у боротьбі з фашистами. Обидва космонавти виростили в селянських багатодітних родинах, після школи обидва поступили до військового льотного училища, закінчили училище в один рік – 1964-й: Петро – Чернігівське, Мирослав – Демблінське; а згодом й академію: Климук – військово-повітряну академію ім.Ю.О.Гагаріна в 1977 р., Гермашевський – академію Генерального штабу Польської Народної Республіки ім.Кароля Сверчевського в 1971 р.

Після закінчення академії Мирослав продовжував службу у винищувальній авіації. В 34 роки його призначили командиром винищувально-авіаційного полку. 1500 годин провів він у повітрі, пілотовуючи бойові машини. Удостоєний звання “Військовий льотчик першого класу”.

Петра Климука зарахували до загону космонавтів у 1965 р. Це був третій космічний набір. До зустрічі з Мирославом Гермашевським у Зоряному містечку Петро Климук здійснив вже два космічних польоти. Перший – у грудні 1973 р. як командир корабля “Союз-13” разом з Валентином Лебедевим; їх орбітальний рейс тривав 8 днів. Другий – у травні-липні 1975 р. з Віталієм Севастьяновим як командир космічного корабля “Союз-18” та орбітальної станції “Салют-4” тривалістю 63 доби. Напередодні свого третього польоту П.Климук вважався одним з найдосвідченіших фахівців загону космонавтів. Третій космічний старт випускник ЧВВАУЛ здійснив як почесний громадянин міста, в небі над яким майбутній підкорювач космосу вчився літати. А вже 12 квітня 1976 р. шоста сесія Чернігівської міської ради прийняла рішення про присвоєння П.І.Климуку звання почесного громадянина Чернігова.

Наближався день нового старту. Увечері 26 червня 1978 р. у залі готелю “Космонавт” поблизу космодрому Байконур відбулося засідання Державної комісії, котра остаточно визначила час старту та затвердила основний і дублюючий екіпажі. Дублери – радянський космонавт, двічі Герой Радянського Союзу, кандидат технічних наук Валерій Кубасов і польський космонавт-дослідник Зенон Янковський.

Наступного дня 27 червня 1978 р. о 18 год. 27 хв. за московським часом космічний корабель “Союз-30”, пілотований міжнародним екіпажем у складі командира корабля двічі Героя Радянського Союзу, льотчика-космонавта СРСР Петра Климука і космонавта-дослідника громадянина Польської Народної Республіки Мирослава Гермашевського, поринув у простори Всесвіту.

“Кавкази” перед стартом

В ефірі вперше пролунали позивні “Кавказ”. Другий за програмою “Інтеркосмос” міжнародний екіпаж розпочав свою космічну вахту. На

четвертому оберті після старту з Байконура о 23 год. 02 хв. траса космічного корабля “Союз-30” перетнула кордон Польської Народної Республіки. Мирослав Гермашевський вперше пролетів над своєю батьківщиною. Унизу був Вроцлав, неподалік якого у невеличкому місті Волові мешкали його рідні, а через хвилину о 23 год. 03 хв. корабель проплив над Варшавою. На 16-у годину 28 червня “Союз-30” зробив 14 обертів навколо Землі. Згідно з програмою космонавти виконали операції по підготовці корабля до зближення з орбітальним комплексом “Салют-6”–“Союз-29”. Параметри орбіти корабля становили:

- максимальне віддалення від поверхні Землі – 310 кілометрів,
- мінімальне віддалення від поверхні Землі – 264 кілометри,
- період обертання – 90 хвилин,
- нахилення орбіти – 51,6 градуси.

О 20 год. 08 хв. відбулося стикування корабля з орбітальним комплексом. Космічна станція “Салют-6” була виведена на орбіту 29 вересня 1977 р. З 16 березня 1978 р. здійснювала

політ в автоматичному режимі. 17 червня 1978 р. до станції пристикувався космічний корабель “Союз-29”, пілотований В.Ковальонком та О.Іванченковим. Таким чином, у космосі запрацював орбітальний комплекс. 28 червня 1978 р. після з’єднання електричних і гідравлічних систем корабля “Союз-30” зі станцією “Салют-6” на орбіті з’явився новий космічний комплекс – “Салют-6” – “Союз-29” – “Союз-30”.

Протягом майже трьох годин (два витки навколо Землі) космонавти перевіряли герметичність з’єднання, проводили контроль систем, знімали скафандри. Згідно з графіком отримали дозвіл на відкриття люків і, першим Мирослав Гермашевський, а за ним – Петро Климук, перейшли на борт станції. Станція являла собою три циліндри різного діаметру, з’єднаних кільцевими перемичками. Один циліндр – перехідний відсік, два великих циліндри – простора робоча лабораторія, де знаходились прилади, системи управління, холодильник з продуктами харчування, спальні місця, системи енергоживлення. Програма, розроблена спільно вченими Радянського Союзу і Польської Народної Республіки, передбачала проведення технологічних експериментів по вивченню процесів отримання напівпровідникових матеріалів в умовах невагомості, медико-біологічних досліджень по оцінці впливу факторів космічного польоту на організм людини; спостережень та фотографувань поверхні суходолу та океану в інтересах різних галузей народного господарства; технічних експериментів, пов’язаних з функціонуванням окремих бортових систем і всього орбітального комплексу в цілому.

У макеті станції “Салют-6”

Протягом семи днів Климук і Гермашевський працювали на борту орбітальної станції “Салют-6” разом з членами основного екіпажу Володимиром Ковальонком і Олександром Іванченковим. В перший день провели роботу з консервації транспортного корабля “Союз-30”, перенесли вантаж на станцію, передали телерепортаж на Землю, здійснили перші із серії медико-біологічні експерименти. У другій половині дня екіпаж приступив до проведення технологічного експерименту “Сирена” на універсальній установці “Сплав-01”. Вона призначена для отримання в умовах орбітального польоту різних матеріалів, технологія виробництва яких потребує високих температур нагрівання (до 1000⁰ С), сплавів металів, кристалів напівпровідників, різних видів скла.

Надзвичайно цікавий експеримент “Сирена” був підготовлений в Інституті фізики Польської академії наук під керівництвом Р.Галонска. Мета його – випробувати технологічні методи отримання напівпровідникових матеріалів у невагомості. Космонавти помістили в електронагрівальну камеру установки “Сплав-01” дві ампули. В одній – у газовому середовищі, що складалося з кадмію, ртуті та селену, необхідно було виростити на спеціальному субстраті напівпровідниковий кристал. В іншій ампулі – кадмій, ртуть і телур – елементи, що дуже різняться між собою за питомою вагою. Спочатку їх треба було розплавити, а потім поступово охолодити. За розрахунками вчених невагомість дає можливість отримати більш однорідну речовину, ніж у земних умовах. Кадмій-ртуть-телур (КРТ) – один з найкращих матеріалів для детекторів інфрачервоних приладів. До того ж він знаходить застосування в лазерній техніці. Детектори з цього матеріалу ефективно працюють на довжині хвиль близько 10 мікронів. Саме в цьому діапазоні в атмосфері існує “вікно”, через яке астрономи можуть “заглядати” до тайників Всесвіту.

В цьому досліді обов’язки космонавтів не обмежувались закладанням ампул і контролем за процесом охолодження. Важливо ще своєчасно відключити усі двигуни системи

орієнтації комплексу, щоб звести до мінімуму залишкове прискорення, а значить – і вплив мікрогравітації. Навіть фізичні навантаження в цей час забороняються. Космонавти повинні виконувати експеримент дуже ретельно і обережно. Кінцева мета проведення технологічних експериментів – організація в космосі виробництва матеріалів, отримання яких в умовах Землі неможливе чи вкрай складне внаслідок дії сили тяжіння і пов'язаних з нею фізичних явищ, таких, як теплова конвекція в рідині, розшарування сумішей за рахунок різної питомої ваги компонентів тощо. З організацією космічного виробництва спеціалісти пов'язують великі надії на появу нових можливостей розвитку електроніки, оптики, лазерної техніки, точного машинобудування, медицини.

30 червня космонавти контролювали роботу установки “Сплав”, досліджували реакцію серцево-судинної системи на імітацію дії гідростатичного тиску. Вперше в цьому польоті П.Климук і М.Гермашевський використали у період адаптації спеціальний костюм “Чібіс”. До цього космонавти використовували “Чібіс” перед приземленням, щоб на деякий час імітувати земне тяжіння та сприяти відтоку крові у нижню половину тіла. В експерименті “Комфорт” головним було з'ясувати дію імітації земного тяжіння на початку польоту, довідатись про те, щезають чи ні неприємні відчуття дискомфорту, які відчувають всі космонавти в період адаптації. Одночасно проходив випробування і прилад “Кардіолідер”, розроблений польськими спеціалістами Військового інституту авіаційної медицини та виготовлений заводом радіоапаратури і медичних пристроїв у Варшаві. Прилад – мініатюрний пульсотаксметр. З його допомогою лікарі на землі контролювали пульс космонавтів і визначали загальний стан організму, його реакцію та те чи інше навантаження.

1 липня П.Климук і М.Гермашевський провели експеримент “Теплообмін”, в якому суб'єктивні відчуття теплового комфорту порівнювались з показниками приладу, який характеризував охолоджуючі властивості навколишнього середовища. Інший експеримент був присвячений подальшому вивченню обмінних процесів в організмі космонавтів під час польоту.

Того ж дня Мирослав Гермашевський запросив своїх друзів на польський музичний вечір. Він запропонував програму, підготовлену ним і Зеноном Янковським спільно з польськими психологами та телебаченням. В гостях у космонавтів “побували” лауреати фестивалів у Зеленій Гурі, ансамбль “Абба”, музика Шопена, записана в будинку, де жив видатний композитор.

Перегляд відеозаписів у космосі входив до експерименту “Дозвілля”. Польські телевізійники підготували кілька касет і запропонували космонавтам визначити, які програми під час польоту будуть користуватися особливим попитом, до чого удалині від Землі, від дому з'явиться бажання звернутись ще і ще раз.

Навіть прийом їжі став експериментом “Смак”. Ще раніше, в перших польотах було помічено, що на орбіті у людини змінюються смакові відчуття. Польським вченим вдалося віднайти об'єктивний метод дослідження змін порогу смакових відчуттів. Вони розробили спеціальний прилад – електрогустометр, котрий дозволяє за допомогою слабого електричного струму визначити момент появи смакових відчуттів. “В цьому експерименті ми хочемо чітко з'ясувати, – розповідав голова комісії космічної біології та медицини Комітету космічних досліджень Польської академії наук професор Станіслав Баранський, – чи відносяться смакові зміни до психологічної сфери чи незалежні від неї”.

Наступного дня космонавти провели орієнтацію орбітального комплексу. Параметри орбіти комплексу:

- максимальне віддалення від поверхні Землі – 360 кілометрів,
- мінімальне віддалення від поверхні Землі – 336 кілометрів,
- період обертання – 91,2 хвилини,
- нахилення орбіти – 51,6 градуси.

Того ж дня за допомогою багатозонального космічного фотоапарата “МКФ-6М” здійснювали фотографування поверхні Землі (райони європейської частини СРСР,

Казахстану) та акваторії Світового океану.

3 липня – чергова серія фотографувань Землі, вивчення обміну речовин в організмі космонавтів за біохімічними показниками крові, фізичні вправи.

Медицинний експеримент “Кисень” – продовження та розвиток досліджень, розпочатих за програмою “Інтеркосмос” першим міжнародним екіпажем у складі Ю.Романенка (до речі, теж випускника ЧВВАУЛ), Г.Гречка, О.Губарева і чеського космонавта В.Ремека. Портативний бортовий прилад “Оксиметр”, виготовлений у Чехословаччині, дозволяв вивчати кисневий режим тканин в організмі космонавтів. П.Климук і М.Гермашевський привезли з собою нові блоки живлення до цього приладу і провели їх заміну.

4 липня космонавти завершили програму спільних досліджень і розпочали підготовку космічного корабля до повернення на Землю. Екіпаж проводив включення та перевірку бортових систем і двигуна корабля, понад 4 години переносив у спусковий апарат матеріали проведених експериментів, у т.ч. капсули з речовинами, отриманими на установці “Сплав”, кіно- та фотоплівку, вкладиші з біохімічними об’єктами, а у побутовий відсік – використане обладнання.

5 липня Петро Климук і Мирослав Гермашевський залишили станцію “Салют-6”. О 10-й год. 07 хв. почав закриватися перехідний люк, що з’єднував транспортний корабель “Союз-30” з орбітальним комплексом. Протягом двох витків навколо Землі космонавти готувалися до відповідальної операції – розстикування. О 13 год. 14 хв. 50 сек. “Союз-30” почав повільно відходити від орбітальної станції.

Ще раз облетівши земну кулю, “Кавкази” доповіли в Центр управління, що до спуску готові. О 15 год. 44 хв. маршовий двигун “Союза-30” було включено на гальмування. Він пропрацював 208,1 сек. і перевів корабель на траєкторію спуску. Незадовго до входження в атмосферу Землі, о 16 год. 02 хв. 24 сек., відбулося розділення “Союзу-30” на три частини: спусковий апарат, орбітальний та приладно-агрегатний відсіки. Два останніх повинні згоріти в атмосфері. Управління здійснювала бортова автоматика за допомогою шести мікрореактивних двигунів з таким розрахунком, щоб перевантаження були невеликими.

Ще через 10 хвилин на висоті 9,5 кілометрів розкрився гальмівний парашут основної системи (у спусковому апараті є ще і запасна парашутна система). Біля самої землі, на відстані приблизно 1,5 метрів від поверхні автоматично виключились, здійнявши хмару пилу, двигуни м’якої посадки.

Апарат приземлився з невеликою швидкістю – лише 3-4 м за секунду – о 16 год. 30 хв. у задалегідь визначеному районі території Радянського Союзу, за 300 кілометрів на захід від міста Целінограда. Космонавти здійснили м’яку посадку на кукурудзяному полі радгоспу “Терсаканський” Тургайської області. Космічний політ, що тривав 7 днів 22 години 2 хвилини 59 секунд, під час якого було зроблено 125 обертів навколо Землі і пройдено відстань 5265 мільйонів кілометрів, успішно завершився.

На гелікоптерах дослідників космосу доставили до міста Аркалика. Тут в аеропорту зібрались сотні людей, щоб привітати космонавтів з поверненням на рідну землю. На мітингу, що відбувся тут таки, Мирославу Гермашевському був вручений диплом про присвоєння звання почесного громадянина цього казахського міста (Петру Климуку це звання було присвоєне раніше). Потім, вже літаком, екіпаж прибув на Байконур, де космонавтів тепло зустріли спеціалісти космодрому, жителі міста. В загоні космонавтів існувала давня традиція – кожен, хто вперше здійснив космічний політ, після повернення на Землю саджав деревце карагачу в парку біля готелю “Космонавт”. Посадив на Байконурі свій карагач і польський космонавт.

За успішне виконання орбітального польоту та проявлені при цьому мужність і героїзм двічі Герой Радянського Союзу П.І.Климук був удостоєний ордена Леніна, а першому польському космонавту М.Гермашевському присвоєне звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі “Золота Зірка”. Високі радянські нагороди космонавти отримали вже наступного дня, 6 липня, у Кремлі.

За видатні заслуги, відвагу та мужність, а також вірне виконання завдання в ході першого польсько-радянського космічного польоту Державна Рада Польської Народної Республіки нагородила орденами “Хрест Грюнвальда” 1-го ступеня полковника Петра Климук і майора Мирослава Гермашевського, останній, крім того, одержав почесне звання “льотчик-космонавт ПНР”.

Політ радянсько-польського екіпажу відбувся за кілька днів до початку XI Всесвітнього фестивалю молоді та студентів у Гавані. Під час прямого телевізійного інтерв'ю, організованого Центром управління космічними польотами, журналісти “Комсомольской правды” і Кубинського телеграфного агентства звернулись до міжнародного екіпажу із запитанням: “Щоб ви хотіли сказати молоді планети?” Ось що відповіли космонавти. Мирослав

Гермашевський: “У нас із собою є капсула із землею, взятою біля білоруського селища Леніно, де польські війська взяли участь у першому бою, та з-під Варшави. Ця земля, освячена кров'ю польських і радянських солдат, – символ дружби між нашими країнами. Коли б не було цієї землі і нашої дружби, не було б й сьогоднішнього польоту”. Петро Климук: “Сьогодні на борту орбітальної станції чотири космонавти і троє з них – Саша, Мирослав і я – втратили під час війни батьків. Ми знаємо, що таке сирітське дитинство. Тому нам хотілось би, щоб наші діти жили під мирним небом”.

Саме мирним цілям, дослідженню та вивченню космічного простору в ім'я людства й був присвячений цей космічний політ.

В жовтні 1983 р. П.І.Климук подарував нашому місту свій космічний скафандр “Сокол”. Нині він експонується в одному із залів Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського і завжди привертає увагу відвідувачів. Поруч – продукти харчування космонавтів, інструменти для роботи у відкритому космосі, фото і документи, що розповідають про космонавтів, які навчалися у Чернігівському льотному училищі, поштові конверти з автографами підкорювачів Всесвіту. Один з конвертів знаходився на орбітальній станції “Салют-6”, але не під час польоту радянсько-польського екіпажу, а пізніше, у 1980 р. Один конверт має штамп спецпогашення з написом: “Борт космической станции Салют-6”. На іншому – спецпогашення, зроблене на космодромі Байконур в день запуску космічного корабля “Союз Т-10” та в день повернення екіпажу на Землю на кораблі “Союз Т-11” у 1984 р. В експозиції також можна побачити, який вигляд має наша планета з космосу. Фотознімки були зроблені з борту станції “Салют-7”.

До речі, з радянсько-польським екіпажем у космос “літали” фрагмент факсимільного видання книги М.Коперника “Про обертання небесних сфер” і репродукція малюнка Сонячної системи з цієї книги. Їх брав із собою перший польський космонавт як визнання нащадками заслуг великого астронома – автора геліоцентричної теорії будови Всесвіту.

Мирослав Гермашевський в 1982 р. закінчив Військову академію Генерального штабу ім.К.Є.Ворошилова в Москві. Того ж року був призначений начальником польського льотного училища “Школа орлят”. Потім працював заступником начальника Головного політичного управління польської армії. Нині у відставці. На громадських засадах займається пропагандою космонавтики. Удостоєний медалі ім. М.Коперника Польської академії наук.

Петро Климук у 1983 р. закінчив Військово-політичну академію ім.В.І.Леніна, а також курси Академії Генерального штабу, з 1978 по 1991 р. працював заступником начальника

Після польоту. Квіти і хліб-сіль від жителів Байконура

політвідділу, а з 1991 до серпня 2003 р. очолював Центр підготовки космонавтів ім. Ю.О.Гагаріна. Кандидат технічних наук, лауреат Державних премій СРСР, генерал-полковник, нагороджений золотою медаллю ім. К.Е. Ціолковського АН СРСР. Нині професійно займається громадсько-політичною діяльністю.

В червні 2003 р. з нагоди 25-річчя польоту радянсько-польського екіпажу, яке відзначалось у столиці Польщі, відбулась зустріч космонавтів зі студентами Варшавського політехнічного інституту. Це – єдиний у країні навчальний заклад, де на факультеті механіки, енергетики та авіації студенти вивчають різні космічні спеціальності. За словами першого польського космонавта, з моменту спільного радянсько-польського польоту космонавтика сягнула далеко вперед. “Ми були в першій сотні космонавтів, зараз їх близько 450. Тоді з радянськими космонавтами ми в усьому були піонерами”, – сказав Гермашевський.

*Стаття написана за матеріалами періодичних видань: газет “Правда”, “Известия”, “Труд”, “Комсомольская правда” (28 червня – 8 липня 1978 р.), журналів “Авиация и космонавтика” (1978. – №7-8) та “Земля и Вселенная” (1978. – №5).

Орні знаряддя праці із археологічних колекцій Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог

Для ранніх періодів розвитку землеробства, недостатньо висвітлених у писемних джерелах, велике значення мають знахідки наконечників знарядь для обробки ґрунту, які дозволяють визначити рівень агротехніки на різних етапах розвитку суспільства.

Метою даного дослідження є опрацювання і вивчення колекції наконечників орних знарядь, які зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського.

Орними знаряддями, які побутували на території Східної Європи, займалися Довженок В.Й., Чернецов А.В., Краснов Ю.О. та інші. Розроблена Красновим Ю.О. методика вивчення орних знарядь універсальна і саме тому вона використана при аналізі колекції.

В експозиції музею експонується одне з найдавніших орних знарядь – рало (№ 1)* епохи бронзи. Воно виготовлене із суцільного шматка дерева, єдиною приставною частиною є руків'я; гряділь до ярма, найвірогідніше, просто прив'язувався, що є дуже архаїчною особливістю. Об'єднання в одне ціле гряділя, ральника, а також викривлений гряділь дозволяють віднести це знаряддя до типу грядільних кривогрядільних. Рала такого типу мали достатню жорсткість конструкції, порівняно довгий повзун, низьке розміщення точки прикладання тягової сили. Це дозволяло розривати землю знизу, робило знаряддя більш стійким під час руху, збільшувало глибину оранки. Рала такої конструкції могли використовуватися і на відносно твердих задернованих ґрунтах [Краснов Ю.А. 1975, с. 108,109; 1987, с. 83].

В археологічній групі фондів зберігається ще 20 наконечників орних знарядь. Більшість із них (№№ 2-11) за класифікацією Краснова Ю.О. відноситься до групи I, ще два наконечники – до групи IV, один – черешковий наральник, п'ять – етнографічні сошники та два чересла.

Наконечники №№ 2,3 відносяться до типу I A1. Це наконечники орних знарядь, у яких лопать вужча, ніж втулка, а перехід від втулки до лопаті невиразний. Наконечники такого типу відомі на пам'ятках другої половини I тис. н.е. у Верхньому та Середньому Подніпров'ї та в X-XIII ст. у Середньому Подніпров'ї [Краснов Ю.А. 1987, с. 37].

Наконечники №№ 4-7 відносяться до типу I A3 за розмірами та пропорціями; робочий кінець у №№ 4,5 загострений значно більше, ніж прийнято для цього типу. Наконечники такого типу відомі на пам'ятках другої половини I – початку II тис. н.е. в Середньому Подніпров'ї, Посейм'ї та Білорусі [Краснов Ю.А. 1987, с. 37]. Наконечники №№ 6, 7 походять з одного місця, майже тотожні, за зовнішніми ознаками трохи відрізняються від типу I A3 і могли використовуватися, на нашу думку, як сошники двозубої сохи.

Наконечник № 8 відноситься до типу I A4, відомого на середньовічних пам'ятках [Краснов Ю.А. 1987, с. 38].

Наконечник № 9 відноситься до типу I B1. Це наконечники зі слабо вираженими плечиками; зустрічаються на великій території від Молдови до Середнього Поволжя і Прикам'я, починаючи з першої половини I тис. н.е. до XIII-XIV ст. [Краснов Ю.А. 1987, с. 39].

Наконечник № 10 відноситься до типу I B2. Більшість наконечників такого типу знайдені на пам'ятках X-XIV ст. у Північному Причорномор'ї [Краснов Ю.А. 1987, с. 39].

Наконечник № 11 відноситься до типу I B4. Це наконечники, у яких найбільша ширина лопаті завжди перевищує ширину втулки більше, ніж на 1 см, а перехід від втулки до лопаті оформлений у вигляді добре виражених плечиків; зустрічаються на пам'ятках Верхнього і Середнього Прикам'я у IX-XIV ст. [Краснов Ю.А. 1987, с. 43].

Наконечники групи I можна ототожнити з робочими наконечниками однозубих рал

– наральниками. Більшість наральників I групи з археологічних матеріалів відносяться до періоду до появи плуга і, як правило, застосовувались передусім для первинної оранки. Наральник № 11 був знайдений разом із череслом № 21. Ці два предмети спаяні між собою корозією і, вірогідно, належать до одного орного знаряддя. Наявність чересла значно полегшувала оранку твердих або дуже задернованих ґрунтів. Найчастіше такі пристрої зустрічались у рал чотирьохелементної конструкції і у однорукоятних прямогрідільних з повзуном [Краснов Ю.А. 1987, с. 105]. За функціональними можливостями вони далеко відстоять від примітивних бороздячих знарядь і наближаються до плуга.

Наконечники №№ 12, 13 відносяться до типу IV B1, мають найбільшу ширину лопаті, яка значно перевищує середню ширину втулки; відомі на пам'ятках Давньої Русі (головним чином лісостепової зони) не раніше XI-XIII ст. [Краснов Ю.А. 1987, с. 52]. Наконечники типу IV B1 використовувалися в положенні близькому до горизонтального і належали, вірогідно, більш великим і важким знаряддям, ніж рала. Тільки наконечники IV групи мали використовуватися як лемеші плугів. Більшість наконечників орних знарядь цієї групи при археологічних розкопках виявлені разом із череслами, які, ймовірно, були їхньою звичайною деталлю.

Наконечник № 14 належить до типу Ч B1 і є наральником. На пам'ятках Середнього Подніпров'я такі наконечники орних знарядь зустрічаються в XI-XIII ст. [Краснов Ю.А. 1987, с. 54].

Серед численних втулкових наконечників орних знарядь домонгольської Русі особливе місце займають черешкові лопатоподібні наральники. Ними споряджувалися кривогрідільні полозні і грідільні рала з додатковим ральником, який кріпився в отвір у задньому кінці гріділя вище місця з'єднання його з повзуном і закінчувався перед робочою частиною повзуна. Призначення такого ральника – розпушувати землю зверху перед тим, як повзун підніме її знизу і розширить проведену борозну [Краснов Ю.А. 1976, с. 39-40].

Наконечники №№ 15-19 можна зіставити із сошниками з етнографічних матеріалів. За Чернецовим А.В. подібні сошники використовувались у XVIII-XIX ст. [Чернецов А.В. 1976, с. 34,35].

Сошники з нашої колекції відносяться до “перового типу”, у якого положення пера близьке до горизонтального, один бік якого ріже ґрунт, а другий – повернутий до іншого сошника. Соха з перовими сошниками добре пристосована до староорних ґрунтів.

Предмети в каталозі розміщені за типологією. Нумерація наскрізна. Про кожний експонат подаються відомості:

- сучасний інвентарний номер,
- назва,
- місце знахідки і датування (якщо відомо),
- опис (за Красновим Ю.О.)
- інші, важливі на думку упорядника, дані – публікації, збереженість тощо.

У додатку подана зведена таблиця із зазначенням типів наконечників, хронології та основних числових параметрів.

1. И 5835. Рало.

Знайдене на дні торфовища, на глибині близько 2 м, біля с. Полісся (Жабчичі) Городнянського р-ну Чернігівської обл.; знахідка 1958 р. (Рис. 1,1).

На основі радіовуглецевого аналізу датується 1390±80 р. до н.е. [Шрамко Б.А. 1972, с. 30].

Виготовлене з дуба таким чином, що частина стовбура утворювала ральник, а сук, що відходив від нього – гріділь. Загальна довжина від заднього кінця ральника до переднього кінця гріділя складає 2,4 м. Довжина ральника, що рухався при роботі в положенні близькому до горизонтального (утворюючого таким чином повзун) – 62 см; найбільша ширина і висота в середній частині близько 12 см. В поздовжньому перетині повзун клиновидний, поперечний

перетин його середньої частини підтрикутний. Повзун переходить у гряділь приблизно посередині своєї довжини. Чотирикутний отвір для руків'я зроблено впритул до основи гряділя. Довжина руків'я 67 см. Гряділь помірно вигнутий, його передній кінець трохи відігнутий ліворуч від поздовжньої осі повзуна, отвору для кріплення до ярма немає. Слідів використання металевого наральника знаряддя не має.

2. А 16-15/6. Наральник.

16

Місце знахідки невідоме (Рис. 1,2).

Помірно загострений, лопать вужча, ніж втулка. Загальна довжина (L) – 14,5 см; середня ширина втулки (d_1) – 8,3 см – дещо більша 1/2 загальної довжини ($L/d_1 - 1,7$); довжина втулки (l) – 7,1 см – дорівнює 1/2 загальної довжини ($L/l - 2$). Втулка розширена до тильної частини, лопать у поздовжньому перетині дещо вигнута в бік втулки.

3. Арх. 799. Наральник.

Походить із поселення біля с. Пльохів Чернігівського р-ну; знайдений під час археологічної розвідки в 1983 р. (Рис. 1,3).

Помірно загострений, із втулкою, що розширюється до тильної частини, лопать вужча, ніж втулка. Загальна довжина (L) – 14,8 см; середня ширина втулки (d_1) – 7,3 см – дорівнює 1/2 загальної довжини ($L/d_1 - 2,0$); довжина втулки (l) – 9,0 см – більше 1/2 загальної довжини ($L/l - 1,65$). Лопать у поздовжньому перетині дещо вигнута в бік втулки.

4. Арх. 506. Наральник.

Походить із поселення X-сер. XIII ст. Очеретяна Гора біля с. Сибереж Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.; знайдений під час археологічної розвідки в 1991 р. (Рис. 1,4).

Наконечник із загостреним робочим кінцем. Загальна довжина (L) – 21,5 см; середня ширина втулки (d_1) – 8,3 см – менше, ніж 1/2 загальної довжини ($L/d_1 - 2,6$); довжина втулки (l) – 10 см – становить майже 1/2 загальної довжини ($L/l - 2,15$). Втулка однакової ширини по всій довжині, ширша, ніж лопать; найбільша ширина лопаті (d_2) – 8,6 см. Бічні грані лопаті тупі.

5. А 64. Наральник.

Походить, вірогідно, із давньоруського городища в с. М.Листвен Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.; випадкова знахідка 1935 р. (Рис. 1,5).

Наконечник із загостреним робочим кінцем. Загальна довжина (L) – 24 см. Довжина (l) – 9,4 см і ширина (d_1) – 8,5 см втулки дещо менші 1/3 загальної довжини ($L/l - 2,55$; $L/d_1 - 2,8$). Втулка однакової ширини по всій довжині, найбільша ширина лопаті (d_2) – 9,0 см. Бічні грані та робочий край лопаті тупі.

6. А 16-15/6. Наральник.

16

Походить, вірогідно, з одного з поселень X-XIV ст. біля с. Льгів Чернігівського р-ну; знахідка 1910 р. (Рис. 1,6).

Наконечник із помірно загостреним робочим кінцем. Загальна довжина (L) – 19,5 см; ширина втулки (d_1) – 7,5 см – дещо більша 1/3 загальної довжини ($L/d_1 - 2,6$); довжина втулки (l) – 8,5 см – трохи менша 1/2 загальної довжини ($L/l - 2,3$). Втулка розширена до тильної частини. Лопать вужча, ніж втулка, ширина лопаті (d_2) – 6,5 см, відношення $L/d_2 - 3,0$.

7. А 71. Наральник.

Походить, вірогідно, з одного з поселень біля с. Льгів Чернігівського р-ну; знахідка 1910 р. (Рис. 1,7).

Такий самий, як і № 6, лише трохи більший за розмірами. Загальна довжина (L) – 20,2 см, довжина втулки (l) – 9 см, ширина втулки (d_1) – 7,5 см, ширина лопаті (d_2) – 6,7 см. Основні відношення: $L/d_1 - 2,7$; $L/d_2 - 3,0$; $L/l - 2,2$. Розламаний на 2 частини.

8. А 65. Наральник.

Походить, ймовірно, із давньоруського городища в с.М.Листвен Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.; випадкова знахідка 1935 р. (Рис. 1,8).

Наконечник із помірно загостреним робочим кінцем. Загальна довжина (L) – 26 см; довжина втулки (l) – 11, 5 см – складає близько 1/2 загальної довжини ($L/l = 2,3$); ширина втулки (d_1) – 9 см – майже 1/3 загальної довжини ($L/d_1 = 2,9$). Втулка має практично однакову ширину по всій довжині. У верхній частині посередині наконечника наварна пластина. Лопать асиметрична, робочий кінець заточений.

9. Арх. 266. Наральник.

Походить із поселення Шумлай Х – сер.ХІІІ ст. біля с. Хмільниці Чернігівського р-ну; знайдений під час археологічної розвідки в 1982 р. (Рис. 1,9).

Наконечник помірно загострений, найбільша ширина лопаті знаходиться в її верхній частині і незначно перевищує середню ширину втулки, а перехід від втулки до лопаті оформлений у вигляді ледь помітних плічок. Загальна довжина (L) – 18,5 см; довжина (l) – 8,3 см та середня ширина (d_1) – 9,1 см втулки складають близько 1/2 загальної довжини ($L/l = 2,2$; $L/d_1 = 2,0$). Втулка ледь розширюється до тильної частини, лопать у поздовжньому перетині загнута у бік втулки.

10. А 16-15/5. Наральник.

16

Місце знахідки невідоме (Рис. 1,10).

Має загострений робочий кінець. Загальна довжина (L) – 21,9 см; довжина (l) – 7,8 см та ширина (d_1) – 7,8 см втулки дещо менші загальної довжини (L/l та $L/d_1 = 2,8$). Втулка розширена до тильної частини. Найбільша ширина лопаті (d_2) – 8,2 см – дещо перевищує середню ширину втулки ($L/d_2 = 2,7$), бічні грані лопаті заточувались.

11. Вр 2709/1. Наральник.

Походить із подолу городища Коровель біля с. Шестовиця Чернігівського р-ну; випадкова знахідка під час обстеження заплави в 2002 р. (Рис. 1,13). Виявлений у культурному шарі ХІ ст. разом із череслом № 21.

Має загострений робочий кінець. Загальна довжина (L) – 24,8 см; довжина втулки (l) – 7 см – менша від 1/3 загальної довжини ($L/l = 3,5$); втулка розширена в тильній частині. Найбільша ширина лопаті (d_2) – 13,5 см припадає на її верхню третину, відношення $L/d_2 = 1,8$. Лопать має слабку асиметрію, з обох боків на робочих краях помітні наварні пластини; в поздовжньому перетині лопать практично пряма.

12. А 66. Леміш плуга.

Походить, вірогідно, із давньоруського городища в с. М.Листвен Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.; випадкова знахідка 1935 р. (Рис. 1,11).

Масивний симетричний наконечник із помірно загостреним робочим кінцем. Загальна довжина (L) – 27 см; ширина втулки (d_1) – 15 см – становить майже 1/2 загальної довжини ($L/d_1 = 1,8$); довжина втулки (l) – 10,5 см – більше 1/3 загальної довжини ($L/l = 2,6$). Найбільша ширина лопаті (d_2) – 16 см – складає більше 1/2 довжини ($L/d_2 = 1,7$). Втулка значно розширена до тильної частини; лопать у поздовжньому перетині дещо вигнута в бік втулки, має наварку по робочому краю.

13. А 67. Леміш плуга.

Місце знахідки невідоме (Рис. 1,12).

Масивний симетричний наконечник із загостреним робочим кінцем. Загальна довжина (L) – 30 см; середня ширина втулки (d_1) – 12,2 см, відношення загальної довжини до ширини втулки (L/d_1) дещо відрізняється від прийнятих для цього типу 1,3 – 1,9 і складає 2,5.

Довжина втулки (l) – 10,7 см – більше $1/3$ загальної довжини ($L/l = 2,8$). Ширина лопаті (d_2) – 18,2 см, відношення $L/d_2 = 1,6$. Втулка розширена до тильної частини, лопать у поздовжньому перетині вигнута в бік втулки.

14. Арх. 1040. Наральник.

Походить із городища Коровель біля с. Шестовиця Чернігівського р-ну; знайдений під час розкопок 2000 р. в заповненні житла другої половини XII- сер. XIII ст. (Рис. 1,14).

Масивний наконечник з порівняно короткою лопаттю підтрикутної форми і довгим черешком, підпрямокутним у поперечному перетині. Лопать у поздовжньому перетині пряма. Загальна довжина (L) – 39,5 см; довжина черешка (l) – 22,5 см, найбільша ширина лопаті (d_2) – 8 см, середня ширина черешка (d_1) – 2 см. Основні відношення: $L/d_1 = 19,8$; $L/d_2 = 4,9$; $L/l = 1,7$.

15. А 16-15/1. Сошник.

16

Місце знахідки невідоме (Рис. 2,2).

Масивний, із лопаттю у формі прямокутного трикутника, що має правосторонню асиметрію. Лопать значно ширша від овальної у перетині втулки. Робочий край з наварними пластинами. Загальна довжина (L) – 34,5 см; довжина втулки (l) – 8,0 см, середня ширина втулки (d_1) – 7,5 см; найбільша ширина лопаті (d_2) – 12,5 см. Основні відношення: $L/d_1 = 4,6$; $L/d_2 = 2,8$; $L/l = 4,3$.

16. А 16-15/2. Сошник.

16

Місце знахідки невідоме (Рис. 2,1).

Масивний, із лопаттю значно більшою від втулки, має лівосторонню асиметрію. Загальна довжина (L) – 34 см; довжина втулки (l) – 8,0 см, середня ширина втулки (d_1) – 8,7 см; найбільша ширина лопаті (d_2) – 13,3 см. Основні відношення: $L/d_1 = 4,0$; $L/d_2 = 2,5$; $L/l = 4,2$.

17. А 16-15/3. Сошник.

16

Місце знахідки невідоме (Рис. 2,3).

Масивний, лопать трохи більша, ніж втулка; має лівосторонню асиметрію. Загальна довжина (L) – 32,7 см; ширина втулки (d_1) – 8,8 см; довжина втулки (l) – 11,5 см; найбільша ширина лопаті (d_2) – 10 см. Основні відношення: $L/d_1 = 3,7$; $L/d_2 = 3,3$; $L/l = 2,8$.

18. А 16-15/4. Сошник.

16

Місце знахідки невідоме (Рис. 2,5).

Масивний, із лопаттю у формі прямокутного трикутника, що має правосторонню асиметрію. Загальна довжина (L) – 35,7 см; довжина втулки (l) – 9 см, ширина втулки (d_1) – 8,5 см; ширина лопаті (d_2) – 15 см. Основні відношення: $L/d_1 = 4,2$; $L/d_2 = 2,4$; $L/l = 4,0$.

19. А 16-15/8. Сошник.

16

Місце знахідки невідоме (Рис. 2,4).

Масивний, із лопаттю у формі прямокутного трикутника, що має лівосторонню асиметрію, з отвором у лівій верхній частині лопаті. Лопать значно ширша від овальної у перетині втулки. Робочий край з наварними пластинами. Загальна довжина (L) – 33 см; довжина втулки (l) – 9,0 см, ширина втулки (d_1) – 6,8 см; ширина лопаті (d_2) – 14,2 см. Основні відношення: $L/d_1 = 4,8$; $L/d_2 = 2,3$; $L/l = 3,7$.

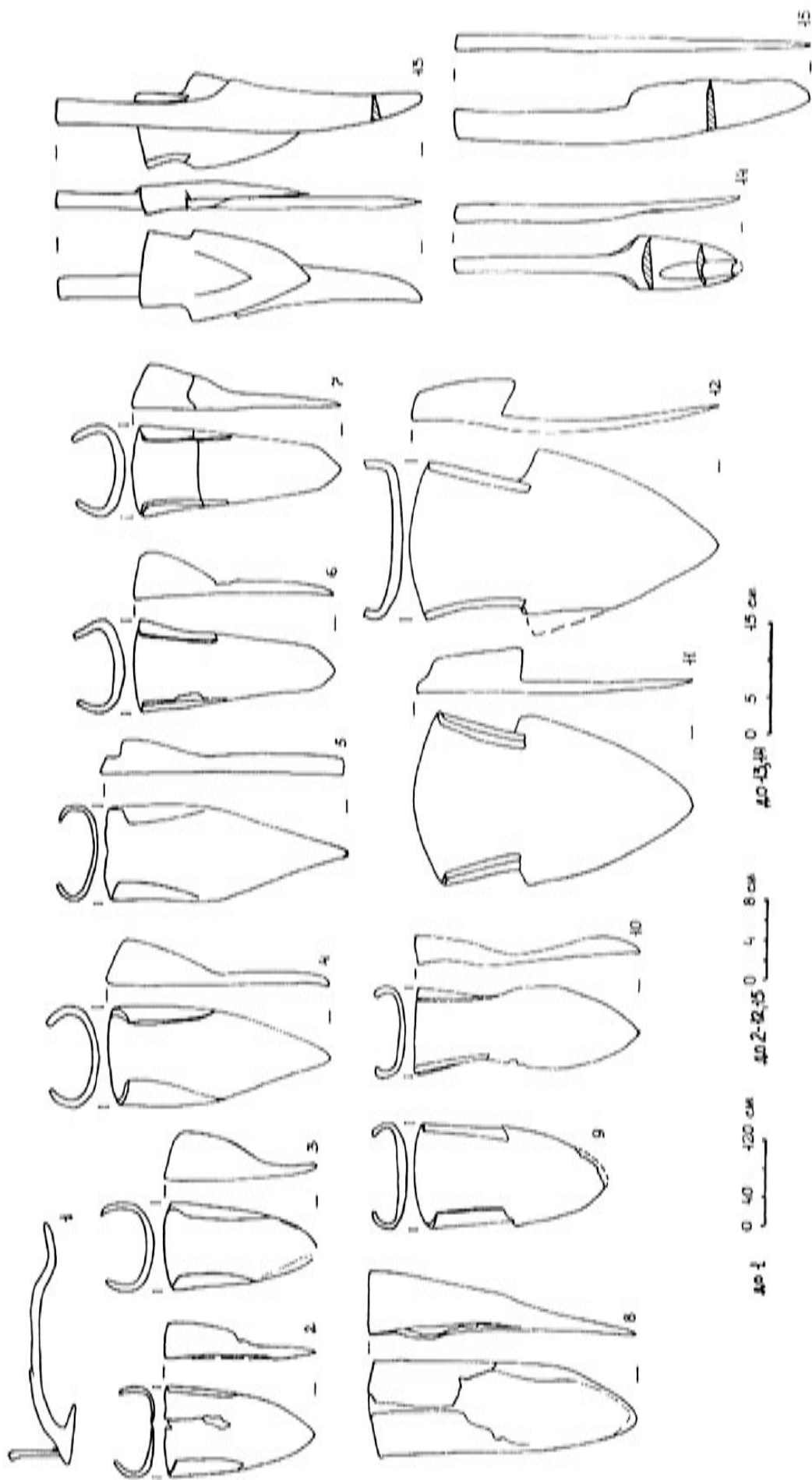
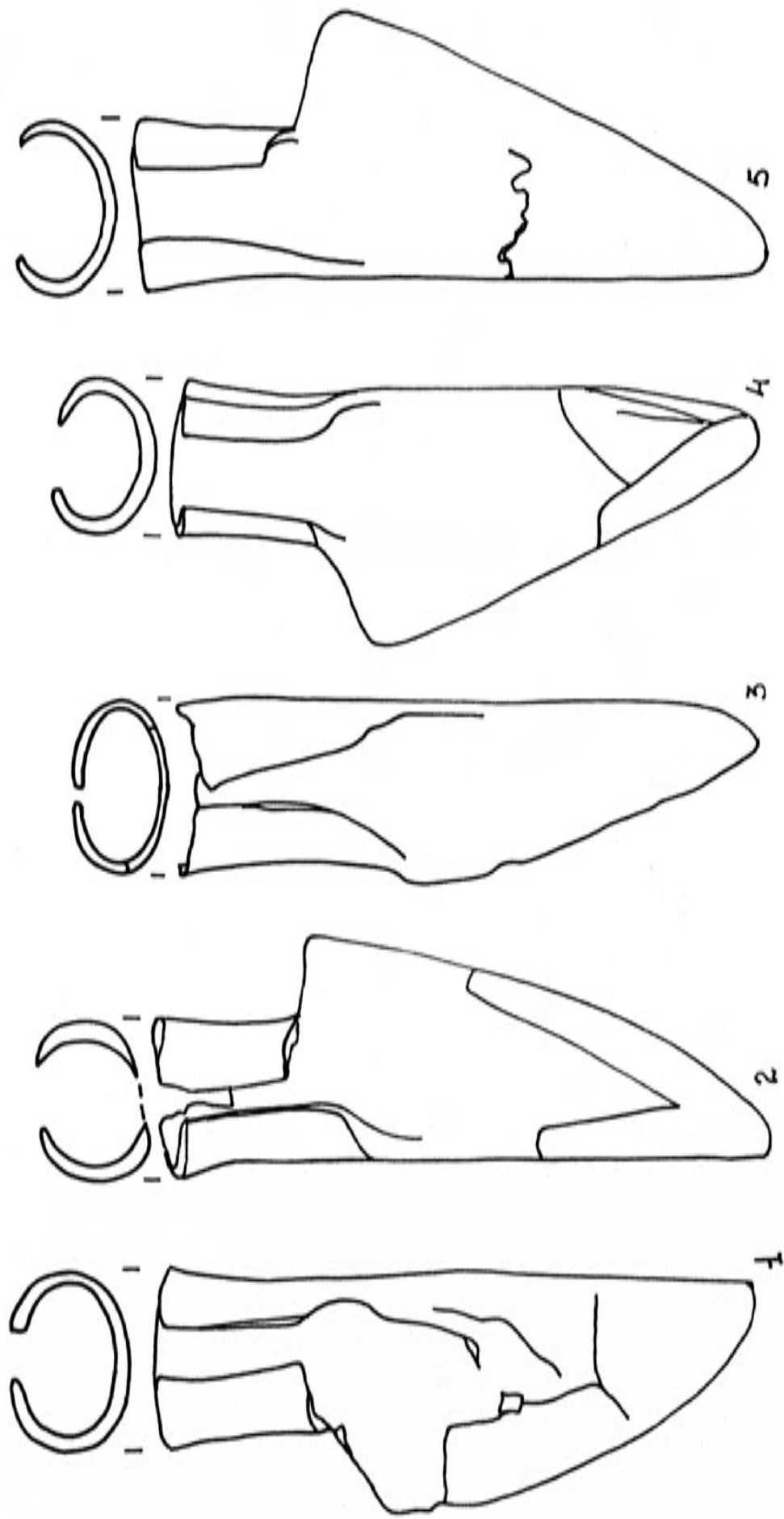

Рис. 1

0 2 8 cm

Рис. 2

20. Арх. 41-55. Чересло.

5

Походить із давньоруського поселення Рогоща-2 біля с. Рогоща Чернігівського р-ну; знайдене під час археологічної розвідки в 1975 р. (Рис. 1,15).

Являє собою масивний ножеподібний предмет, у якого виділяються пряма ріжуча частина та черешок, за допомогою якого чересло кріпилося до дерев'яної частини рала. Загальна довжина (L) – 34,4 см; довжина черешка (l) – 16,7 см, відношення L/l – 2.

21. Вр 2709/2. Чересло.

Походить із подолу городища Коровель біля с. Шестовиця Чернігівського р-ну; знайдене в культурному шарі XI ст. разом із наральником № 11 (Рис. 1,13).

Загальна довжина (L) – 52 см; довжина черешка (l) – 22,6 см, відношення L/l – 2,3. Ріжуча частина злегка вигнута вперед.

Основні числові параметри робочих наконечників орних знарядь з археологічної колекції ЧІМ

№ за каталогом	Тип	Дата	Основні виміри (см)				Основні відношення		
			L	d ₁	d ₂	l	L/d ₁	L/d ₂	L/l
2	I A 1	друга половина I тис.н.е. - XIII ст.	14,5	8,3	7,5	7,1	1,7	1,9	2
3	I A 1	друга половина I тис.н.е. - XIII ст.	14,8	7,3	8,3	9,0	2,0	1,8	1,65
4	I A 3	X - сер.XIII ст.	21,5	8,3	8,6	10	2,6	2,5	2,1
5	I A 3	X - сер.XIII ст.	24	8,5	9,0	9,4	2,8	2,7	2,55
6	I A 3	друга половина I тис.н.е. - XIV ст.	19,5	7,5	6,5	8,5	2,6	3,0	2,3
7	I A 3	друга половина I тис.н.е. - XIV ст.	20,2	7,5	6,7	9,0	2,7	3,0	2,2
8	I A 4	X - сер.XIII ст.	26	9,0	8,7	11,5	2,9	3,0	2,3
9	I B 1	X - сер.XIII ст.	18,5	9,1	9,5	8,3	2,0	1,9	2,2
10	I B 2	X - XIV ст.	21,9	7,8	8,2	7,8	2,8	2,7	2,8
11	I B 4	XI ст.	24,8	8,8	13,5	7,0	2,8	1,8	3,5
12	IV B 1	XI - сер. XIII ст.	27	15,0	16,0	10,5	1,8	1,7	2,6
13	IV B 1	XI-XIII ст.	30	12,2	18,2	10,7	2,5	1,6	2,8
14	Ч B1	друга половина XII - середина XIII ст.	39,5	2,0	8,0	22,5	19,8	4,9	1,7
15	етнографічний	XVIII-XIX ст.	34,5	7,5	12,5	8,0	4,6	2,8	4,3
16	етнографічний	XVIII-XIX ст.	34	8,7	13,3	8,0	4,0	2,5	4,2
17	етнографічний	XVIII-XIX ст.	32,7	8,8	10,0	11,5	3,7	3,3	2,8
18	етнографічний	XVIII-XIX ст.	35,7	8,5	15,0	9,0	4,2	2,4	4,0
19	етнографічний	XVIII-XIX ст.	33	6,8	14,2	9,0	4,8	2,3	3,7

Бібліографія

1. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971. – 164 с.
2. Біляєва С.О. Землеробство // Село Київської Русі: За матеріалами південноруських земель. – К., 2003. – С.70-81.
3. Горбаненко С.А. З приводу використання різних типів знарядь для обробітку ґрунту (на прикладі матеріалів останньої чверті I тис. н.е.) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V Международной научной конференции, посвященной 350-летию Харькова и 200-летию национального университета им.В.Н.Каразина. – Харьков, 2004. – С. 80-81.
4. Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі. – К., 1961. – 266 с.
5. Коваленко В. К изучению аграрных технологий в Древней Руси X-XIII вв. (по материалам Чернигово-Северской земли) // Аграрные технологии в России IX-XX вв. XXV сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы: Тезисы докладов и сообщений. Арзамас, 10-13 сентября 1996 г. – М., 1996. – С. 18-21.
6. Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 68-78.
7. Краснов Ю.А. Древнейшие упряжные пахотные орудия. – М., 1975. – 182 с.
8. Краснов Ю.А. Об одном типе пахотных орудий древней Руси // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (КСИА). – М., 1976. – № 146. – С. 37-43.
9. Краснов Ю.А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий // Советская археология (СА). – 1978. – № 4. – С. 98-114.
10. Краснов Ю.А. Средневековые плуги Восточной Европы // СА. –1979. – № 4. – С. 56-71.
11. Краснов Ю.А. Древние и средневековые рала Восточной Европы // СА. –1982. – № 3. – С. 63-80.
12. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М., 1987. – 234 с.
13. Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII-X вв. // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.” Чернигов, 26-28 сентября 1988 г. – К., 1990. – С. 69-72.
14. Сита Л. Орні знаряддя з урочища Коровель біля с. Шестовиця // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17-20 липня 2003 р.). – Чернігів, 2003. – С. 144-147.
15. Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Землеробські знаряддя з розкопок археологічного комплексу біля с. Ніцаха Сумської обл. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр.: Збірка видань наукових праць. – Вип.6. – Київ: ІА НАНУ, 2004. – С. 383-388.
16. Чернецов А.В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // КСИА. – М., 1976. – № 146. – С. 30-36.
17. Шрамко Б.А. Про час появи орного землеробства на Півдні Східної Європи // Археологія. – 1972. – № 7. – С. 25-34.

* Посилання на номери за каталогом

Епіграфічна пам'ятка з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського

У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського зберігається колекція з розкопок В.Богусевича в Чернігові у 1947, 1949, 1951 та 1953 рр. Її загальний обсяг складає більше 8000 одиниць. Переважна більшість збірки (близько 50%) – керамічні матеріали. В колекційному описі археологічних знахідок з розкопок 1953 р. біля дворової споруди кін. XII ст. зазначено 553 предмети. Було знайдено велику кількість глиняного кружального посуду IX-XIIIст., а також 24 фрагменти стінок та ручок амфор.

Серед численних цікавих знахідок привертає увагу фрагмент амфори з графіті. У звіті В.Богусевича відзначено: “На кв. Г6 на глибині 1,6 м знайдено чотири фрагменти бокової стінки амфори. Фрагменти вдалося склеїти. У верхній частині склеєної бокової стінки амфори над двома горизонтальними жолобами вирізаний на зовнішній поверхні амфори напис. Висота букв складає 3-4 см. Вирізана частина амфори читається так :“... лотьник”. Вочевидь, відсутні перші букви цього слова, яке припустимо відновити наступним чином: “золотьник”... Характер виготовлення самої амфори не заперечує її датуванню XI ст.”¹

Подальше вивчення дозволило деталізувати інформацію про цю знахідку. Уламок амфори має товсті стінки з глибоким рифленням, нанесеним на середню частину тулова, діаметр якого – 19 см. Простежено сліди ангобу, який зберігся частково. На думку відомого дослідника В.Ковалю* уламок амфори з графіті належить до різновиду амфор візантійського кола. Подібні амфори виготовлялися з червоної глини без помітних домішок, мали грушоподібний корпус відносно невеликих розмірів (висота не перевищувала 50 см, максимальний діаметр – 35 см), доволі товсті стінки (майже 1 см) і глибоке жолобчасте рифлення. Такі амфори мали дві невеликі ручки, які прикріплювалися до горла нижче його краю і опускалися на плечики посудини. Загальновідомо, що ці амфори виготовлялися у Візантії протягом X-XI ст. За В.Ковалем, амфора належить до типу 1 групи I. За гіпотезою І. Волкова амфори цієї групи виготовлялися у Трапезунді, на думку турецької дослідниці Н. Гюнсенин, українського дослідника В. Булгакова та деяких інших, подібні амфори виготовлялися у Константинополі або його окрузі. Амфори вказаного різновиду часто мають на поверхні графіті, написані вже на території Русі. Більш ранні гіпотези про виконання подібних написів по вологій поверхні амфор у процесі їх виготовлення (до випалювання посудин) не витримали критики: технологічні ознаки виконання цих написів свідчать про те, що вони вирізалися вже по твердій поверхні, тобто вже по обпаленому черепку.² Потрібно відмітити, що серед численних графіті на амфорах, знайдених як на Русі, так і у Причорномор'ї, не відомі рядкові написи, виконані візантійцями грецьким алфавітом, – у них переважала традиція робити мітки на амфорах неводостійкою червоною фарбою чи наносити графіті у вигляді монограм або абстрактних знаків (хрестів, геометричних фігур, інших символів).

Стосовно чернігівського фрагмента дослідник В.Коваль відзначив ще одну деталь. Зазвичай кириличні написи робилися на верхній частині амфор, на її плічках, де напис було добре видно. В даному випадку напис був нанесений на рівні максимального діаметра посудини, він краще читається не зверху, а збоку. Можна припустити, що він складався не з одного слова.

Більша частина візантійських амфор використовувалася для перевезення виноградного вина, оливкової олії, нафтопродуктів, прянощів, соленої риби тощо. Посудини, потрапивши на Русь, використовувалися для зберігання різноманітних рідких та сипучих продуктів.

Ця обставина та неповна збереженість утруднює реконструкцію можливого змісту

напису і викликає цілу низку різноманітних припущень. Напис міг означати як опис продукту, привезеного з Візантії, так і того, що помістили у амфору вже після того, як вона потрапила на цю територію.

Не можна відкидати і версію щодо імені власника. Адже саме на амфорах цього типу, знайдених у Києві, були відомі написи “Мстиславль корчаг”, а також менш відомі графіті з іменами власників “Петро” (з Києва) та “Илия” (з Білгорода-Дністровського).³ Власне християнські імена почали використовуватися в Київській Русі більш-менш постійно не раніше XII ст. Реконструювати весь набір давньоруських імен важко. Серед 19 груп імен, виділених дослідником А.М.Селіщевим, у групі № 17 (Імена та прізвиська за різними предметами) фіксуються дуже своєрідні для сучасної людини імена, як-от: Алмаз, Башмак, Гроб, Дорога, Палка.⁴ Не виключено, що могло існувати і ім’я Золотник.

В першу ж чергу слово “золотник” викликає асоціації із златником – монетою або ваговою одиницею – золотником.⁵ Зважаючи на дуже малу вагу золотника (він був найбільш розповсюдженою ваговою одиницею для дорогоцінних металів – 96 золотників = 1 фунт, в більш пізній час – 1 золотник = 4, 267 г.),⁶ версія щодо значення напису як ваги продукту фактично відпадає.

Найбільш імовірно залишається значення напису як ціни. Златник, золотник – золота монета, solidus, 1/74 доля фунта золота.⁷ Своїм зовнішнім виглядом і вагою ($\approx 4,2$ г) златник був подібний до візантійського соліда.⁸ Не виключав такого значення і В. Богусевич. У своєму звіті він написав: “Чи це було продряпане одне слово на боці амфори або декілька – сказати зараз важко. Однак, імовірно припустити, що напис вказує на ціну посудини. Можливо разом із вином, яке знаходилося в амфорі”.⁹

Таким чином, фрагмент амфори з графіті, знайдений В. Богусевичем під час досліджень чернігівського дитинця у 1953 р., представляє значний інтерес для спеціалістів. Він є дійсно однією з найцікавіших епіграфічних пам’яток доби Київської Русі, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського.

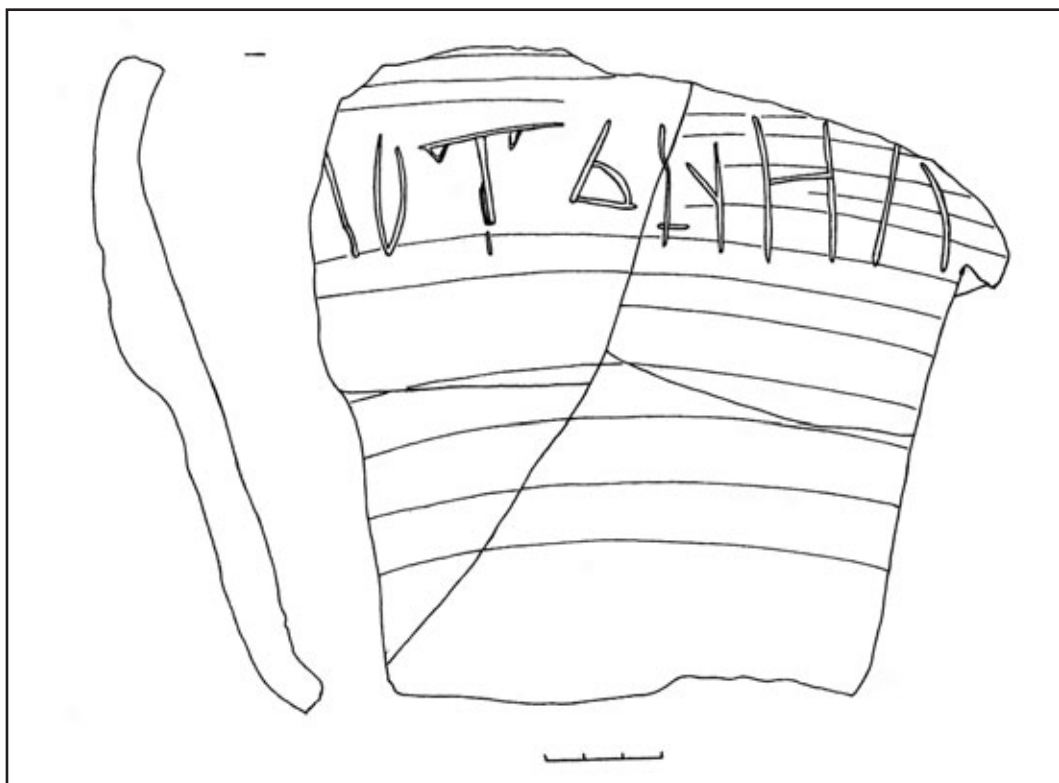

Рис. 1. Фрагмент амфори з графіті

* Автор дякує В.Ю.Ковалю за надану інформацію.

¹ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАНУ) . – Фонд експедиції (Ф.е.) 1953/6. – Чернігівська археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР 1953 р. – С.9-10.

² Коваль В.Ю. Амфори візантійського культурного круга в середньовіковій Русі (X-XIII вв.) // Русь в XIII в. Древности тёмного времени.– М.,2003. – С.340, 347.

³ Там само.– С.342.

⁴ Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М., 1983. – С.98-99.

⁵ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. – М., 1975. – С.39.

⁶ Там само. – С. 141.

⁷ Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. – М., 1989. – С.984-986.

⁸ Зварич В.В. Нумизматический словарь. –Львов, 1980. – С.75-76.

⁹ НА ІА НАНУ. – Ф.е.1953/6. – С.11.

Міська печатка Чернігова середини XVII ст.

Після переходу Чернігова за Деулінським трактатом 1618 р. до складу Речі Посполитої король Сигізмунд III надав місту 1623 р. магдебурзьке право. У привілеї на магдебургію визначався й міський герб – святий Владислав в обладунку, з червоною хоругвою в руках. Цей святий був покровителем королевича Владислава, який на той час виконував функцію адміністратора Чернігово-Сіверської землі. Зображення такого символу використовувалося на міських печатках. П'ять різновидів чернігівських печаток, вживаних за період 1675-1781 рр., вже були описані дослідниками.¹ Хоча очевидно, що св. Владислав фігурував на міських печатках ще від 1623 р.

Під час проведення нами 1995 р. пошукових робіт у польських архівах вдалося виявити низку документів з печатками Чернігова. Так, описані І.Ситим печатки були прикладені до листів від 13 лютого 1667 р. (1-й тип), 29 травня 1700 р. (2-й тип) і 2 серпня 1706 р. (2-й тип).² Однак значно більший інтерес викликав документ від 22 жовтня 1658 р., на якому поставлено чернігівську печатку зовсім іншого типу.³ Вона паперово-воскова, має овальну форму, 39x35 мм, у центрі зображений св. Владислав у військовому обладунку, з мечем на поясі, у правій руці він тримає прапорець, древко якого завершується хрестом. По периметру між двома обідками йде напис: * PECZAT • MIESTA • EGO K * M * CZIERNGOW (печатка міста його королівської милості Чернігова). Щоправда, на цьому відбитку напис відтиснутий не зовсім виразно й повністю відчитати його вдалося тільки згодом, коли аналогічну печатку було виявлено на документі від 31 серпня 1659 р.⁴

Чернігів після початку національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького увійшов 1648 р. до складу Гетьманщини й став центром Чернігівського полку. Однак за умовами Білоцерківського миру 1651 р. на Чернігівщину почала повертатися польська адміністрація. За Андрусівським договором 1667 р. місто формально потрапило під владу Москви, хоча зберегло старі самоврядні традиції. Тут також діяли полкова канцелярія і суд, сотенні уряди.

Можна припустити, що виявлені відбитки 1658-59 рр. були зроблені печаткою, виготовленою приблизно 1651 р. чи пізніше. Хоча цілком можливо, що в Чернігові зберегли цю печатку ще з 1620-х років. Відома практика використання деякими містами Лівобережжя старих латиномовних печаток ще у другій половині XVII – на початку XVIII ст. (Кролевець, Баришівка, Лубни, Бориспіль, Переяслав, Миргород). Очевидно, що після 1667 р. ця печатка мала вийти з ужитку, оскільки в її легенді фіксувалася королівська титулатура.

Чернігівський козацький полк використовував як символ на своїй печатці з другої половини XVIII ст. одноголового орла – видозміну герба колишнього Чернігівського воєводства.⁵ Після ліквідації автономії Гетьманщини Чернігів 1781 р. став центром Чернігівського намісництва і саме цей варіант взяли за основу нового міського герба, затвердженого імператорським декретом від 4 червня 1782 р.⁶ А герб Чернігова зі св. Владиславом, вживаний протягом 1623-1781 рр., перестав функціонувати.

*Печатка Чернігова.
Середина XVII ст.*

¹ Див.: Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.ССХХІІ. – Львів, 1991. – С.289 (4 типи за 1769-81 рр., хоча видається, що 3-й і 4-й варіанти відтиснуті одним типом печатки); Ситий І. Герб Чернігова // Знак. – 993. – Ч.3. – С.1-2; його ж. Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського. – Львів, Чернігів, 1995. – С.18-19 (2 типи за 1675-1710 рр.).

² Бібліотека Польської академії наук у Кракові. – Відділ рукописів. – № 272. – Арк.12-зв., 21-зв., 25-зв.

³ Там само. – Арк.51-зв.

⁴ Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського.-Інститут рукопису. – Фонд 1. – Од.зб.50452. – Арк.24-зв.

⁵ Грабова Н. Печатки... – С.279-280.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.ХХІ.– № 15423.

Гетьман Іван Скоропадський та Київ (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського)

Іван Ілліч Скоропадський походив з родини правобережних українців. Його дід Федір загинув у битві під Жовтими Водами (1648 р.).¹ Батько мешкав в Умані з трьома синами, серед яких був і майбутній гетьман. Скоропадські належали до місцевої шляхти. Мали королівські дипломи і грамоти на маєтності. У 1674 р. брати втратили все майно внаслідок нападу кримчаків і були вимушені переселитися на Лівобережну Україну.² На новому місці Іван почав успішну службу кар'єру: військовий канцелярист (1675 р.), старший військовий канцелярист (1676 р.), чернігівський полковий писар (1681-1694 рр.), генеральний бунчужний (1698 р.), генеральний осавул (1701р.), стародубський полковник (1706 р.), гетьман (з 6.11.1708 р. по 3.07.1722 р.).³

В літературі існують різні оцінки його політичного хисту та особистих якостей. На підставі архівних матеріалів Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (далі ЧІМ) спробуємо окреслити його ставлення до Києва та його мешканців – міщан і козаків. В музеї зберігаються понад 70 документів з автографом Івана Скоропадського.⁴ Серед них – сім стосуються зазначеної теми. Вони охоплюють період з 1709 до 1720 р. і варті того, аби навести їх повністю. 23 червня 1709 р. з Сорочинців гетьман надіслав київському війту такого листа:

“Мой ласкавый приятелю пане войте киевский! Писалисмо перед сым до ваше милости извествующи, же по скорбному до монаршого Его Царского Пресвитлого Величества двору, ясне в богу преосвященного господына Его милости отца метрополиты Киевского* взглядом помірного донесеню, писано до нас от толь абысмо совершенно донесли о том видати, кого яким правом до того интересуется помирного. А одержавшы через п: Дублянского, которому то тую межы преосвященным Его Милости архиереом и вашею милостью контроверсию, успокоити иле мощно злецилисмо были, лист от ваше милости извистующых, же ваше милости респектом помирной пошлыны поступилисте сто талярей на обывтел Свято-Софийскую, знову писалисмо (:без чого обийтися трудно было:) о том до двору монаршого, и таковых получилисмо респонс от толи; абысте ваша милость в таком зайстю совершенно з Его Архипастырскою милостию погодились. Поневаж теды з тогож от монаршой армии респонсу порозумислимо, же прыхилнийшая есть Царского Пресвитлого Величества в той мири до архиерейской стороны милости; теды прекладаем вашей милости абысте що болш суммы над сто талярей, хотяй и доплатку ту поступили золотых нежебы циле помирное утратити, и болш монаршому, иле под сее трудное и неспокойное время, наносити о том турбацыю маєстатови. Що предложившы вашей милости жычым ему ж доброго здоровья з Сорочынец д. 23 июня 1709 року.

М.П.

Вашей милости жычливый приятель Иван
Скоропадский гетман Войска Его Царского
Пресвитлого Величества Запорозкого ”.⁵

* Кроковський Іоасаф

Через чотири місяці вїйт отримує нового листа:

“Мой ласкавый прїателю пане войте Кїевскїй з всима панами майстратовими.

Благодарны естесмо, по премногу того, же ваша милост, на желание наше для потреби на приезд, енерала фельт маршалка Свитлийшого Рымского и Россїйского государств Ижерского князя его милости господина Александра Даниловича Меншикова который в скорых числех миеть через города малороссийские простовати, к Москви, и в нас у Глухови быты, прислали двох осятров, живо посоленых за якую присылку яко велце вашим милостем дякуем, так прїазню нашую завдячити обицуем, а тепер зичим доброго от Господа Бога здоровья. З Глухова ноевріа 19 року 1709. Вашим милостем зичливый прїател

Иван Скоропадский гетман Войска Его Царского
Пресвітлого Величества Запорожского”.⁶

В наступні роки листування гетьмана з кїївським вїйтом продовжується:

“Мой ласкавый прїателю пане войте кїевскїй з панами майстратовими.

На занесенное через пана сотника киевского** з товариством у нас в Переяславлю бывшего при поданом Сїателнийшого Его Милости князя Димитрія Михайловича Голицина кгубернатора Кїевского інстанціалном за ними писаных таковое прошение, дабы им волно было по прежнему, медом, пивом и брагою шинки одправовати, разсудивши их нужное в Кїеві житие, выдалисмо им наш на тое соизволяющий универсал, и приватных до вашей милости в томже інтересї сей писанный лист, и выразилисмо там, иж бы они козаки кїевскїе дали вашей милости такую на себе ассекурацію, якую сам ваша милост з майстратовыми схочеш, чтоб у них за тими напитками, жадним ни тайним, ни явним способом горилка на шинк не была пускана, кромі гуртовой, чи то кухвою, чи ли бочкою купли и продажи, а и тая бы чинилася за видомом майстрату вашего. Аже ваша милост не тилко воли нашой в том универсали и в листи выраженной за досит не учинил; леч и едно литери в отвит на тое до нас неотписавши, за шинковане медовых, пивних, и бражных напитков нами позволенное, дворы козаков киевских штурмом отбивати, самих власне в поруганіе всего козацкого чина до туремного вязеня брати, и обухами их забивати велите слугам своим ратушним; того ради оны при другом Сїателнишого Его Милости князя Димитрія Михайловича Голицина листи повторе до нас з суппликою мусили удатися. Яко теды нигде токовых над козаками збытков власт мискаая не выполняет, и выполнять не может, бо было бы тое против войсковых прав и волностей; так и у ваших милостей людей войсковых чест и заслуга не повинна бы в такой быти оппрессїи. А любо мы видаем, же ваше милост миете монаршую премошную нашего Всемиловитийшого Государя грамоту з таковым докладом, что опроч тих людей, кому майстрат ваш позволит никому неволно в Кїеві жадными трунками шинковати; однак разсудили быст ваша милост и тое, же козаки киевские, не мают ни млынов, ни поль, и жадных кгрунтов, ни гендліов не справуют, але тилко бы з помянутых шинков имили свое выживанлене, а уставичные его ж княжого сїателства, иле теперешних часов отбувають посллки, и наши войсковые одправуют услуги, до того и нашой рейментарской воли вперед помянутом универсали, и в листи выраженной доводилося бы вашей милости дати мистце, и не поступуючи так сурово з ними козаками не зборонял бы преречоних медовых, бражных и пивних одправовати им шинков, которими не тилко тепер за одставленем аренди, але и подчас аренди везди в Малой Россїи всякому шинковати незборонно, кгдиж когда тое козаков кїевских нужное житие жадного иншого способу до выживленяся и вспартя ку одправованю войскових услуг не миючое самому Царскому Пресвитлому Величеству во увидомленіе прїйдет; то надїемся, же и монаршая его воля в грамоти вашим милостем выданной выраженная в инакшїй им обратится респект, и призриніе. Липшей прето вашим милостем злагодний и з ними козаками обиходитися и сами не входячи в далшую трудност, и нас в оную не вводячи подлуг нашего универсалу им выш выраженными медовыми, пивними, и бражными трунками шинковати не

** Климович Трохим

збороните. Що вашим милостем предложивши, их же в сохранение Господу Богу поручаем. Дан в обози од речки Орели июня 4 року 1711.

Вашим милостем зычливый приятел,
Иван Скоропадский гетман Войска Его Царского
Пресвитлого Величества Запорожский”.⁷

1712 рік додав нового клопоту гетьману у київських справах:

“Мой ласкавый приятелю пане войте кievский з майстратом.

Справа ваше милостина и панов мещан кievских, з превелебными отцами межигорскими о пушу, и о инние заходы, в озера и рыбные ловли, заводная, лишнюю нам при уставичних войскових забавах принесла, и приносит трудност и турбацію; поневаж по виданю наших вашей милосте универсалов на волний везд о пят миль в пушу, прибывшы тепер до нас в Глухов висоце в богу превелебный его милост отец архимандрит межигорский^{***}, жалосне предложил, же ваша милост неслушне у нас тие виправила себи универсалы, кгдаж тая справа в царствующом гради Москви, якобы уже сужена, и декретована, где будто мищане з майстрату посланние отреклися, и дали за своими руками в Малороссийском прикази на себе сказку, такую, же яко перед тим озерами, рыбными ловлями, и кгрунтами не владлили; так и вперед не мили в оние вступатися, на що его превелебност и список грамоти монаршой, так же и универсал антецессора нашего, забороняющий вашим милостем уезд до пуши презентовал; а тепер всих з панами мищанами посылаючи в помененную пушу, не тилко для угодия своего, надобное дерево рубаете, избыточне пустошите, але якобы и бортного много псуете, также на ловли рыбные и озера их вночи рыбалков своих з людьми насилаючи, многие шкоды чините, надто послушников их монастырских, и самих законников где колвек наехавши без пощадиния бют; яко и сего часу едного законника, и послушника, мало не до смерти прибили, а инние им обиды и забойства чинятся, якие обширный в жалобливых пунктах от его милости отца архимандрити поданих, которых список для лучшего вирозумления, и вашим милостем посылаем, суть выражены: также ясне в богу посвященный его милост отец митрополит кievский^{****}, в листи своем до нас пишет, же и всим обителем кievским небезтяжестно, и небезобидно тое диется, что универсалом нашим панам мищанам до пуши о пят миль мити вступ позволилисмо, чого, як его же пастирская милост в томже своем листи свидетельствует, у ваших милостей в монаршой грамоти якобы не доложено: зачым мы не могучи на сейчас иначе в той справи поступити, яко превелебному его милости отцу архимандрити декляровалисмо, своего часу нарочно посланных наших знатных особ в Киев ординовати; так и ваши милости обявляем, же за певне висланных наших мусимо туда до ваших милостей виправити, абы они рассмотривши обох сторон, автентичних прав, и крепостей, розиск учинили, и по самой слушности; як покажется, тот ваших милостин завод успокоили, и укончили: а ним тая через висланных наших будет росправа, миркуйся ваша милост: и потрафляй, як можна, жебы тот завод ку болшей вашим милостем и нам трудности не брал своего расширения, и если власне так ест, же от мищан кievских, их межигорским людам, сталося забойство, старайся ваша милост: тепер тое успокоити, и вперед от такого заводу уймуючи своих людей, не допускай болш ваша милост: жадних галасов, и таких чинити побоев: тепер зас универсалов тих, якие вашим милостем на уезд в пушу видалисмо спорадившы списки, до нас немедленно, хоча через нарочного своего кievского человека, хоти прислати, жадаем вашей милости и емуж зычим доброго от господа бога здоров’я. З Глухова октоврия 15 року 1712. Ваших милостей зычливый приятель

Иван Скоропадский гетман Войска Его
Царского Пресвитлого Величества Запор.”.⁸

*** Журавський Іларіон

**** Кроковський Іоасаф

Прошло небагато часу, і знову київські проблеми:

“Пане сотнику киевский з товариством.

Предложил нам пан Димитрий Полоцкий войт Киевский з майстратовими же любо под час бытности нашей в Києви прошлого лета за донесенем нам скарги од пана Василия Якимовича бурмистра тамошнего ж киевского взглядом пляцу Бутримовского покойним Василием Зимовичем бурмистром киевским же купленного, а ему пану Якимовичу з певного респекту в завидоване полиценного, что вы оний неналежне были одобрали в свое владение а не для чого иного тилко що потребен вам для перенесеня туда судовни з миского пляца, слухана была по злеценю нашом тая ваших милостей справа пред его милостию паном писарем войсковим енералним и успокоена тим, что мив ваша милост за попущенем того Бутримовского мистца от его пана Якимовича для помянутой общей вашей потреби на судовню грошми ему оное заплатити, и з оног миского пляца перенестися. На чом есте и погодилися, якую вашу згуду он же его милост пан писар енералний ***** на писми з подписом руки своей и з притесненем печати утвердил, однак еще и до сего часу тая судовня одтоль не перенесена, в чом он пан войт просил нашего до ваших милостей листа, по котором бы вы тую свою судовню очищаючи миский пляц перенесли на Бутримовское мисце мы прето его пана войта прошение принявши за слушное пишем до ваших милостей и пилно приказуем, абысте перенесенем судовни на помянутое Бутримовское мистце, зараз старалися по весни миский пляц яко майстратови потребний очистити, иж бы вже мы в том больш не мили турбации, о тое и повторе вашим милостем приказуючи, их же при том в сохранение господу богу поручаем. З Глухова януар: 19 року 1714.

Вашим милостем ласкавый
Иван Скоропадский Гетман Войска
Его Царского Пресвитлого Величества Запор.”⁹

1715 року київській владі було завдано важкого удару:

“Его Царского Пресвитлого Величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иоан Скоропадский.

Пану войтови киевскому з майстратом тамошним и кому о том видати будет належало, особливе купецким людем сим нашим ознаймуем универсалом. Иж извистившися ми з донесення людей певних что торговое в городе Києви от проежджающих на бывших панов полковников киевских одбиралося; а именно от каравану, и от брики; шест шагов, а от порожного по три шага; от купецких возов якими ходят на Волин по три шага; з тютюном, или з ганусом, и з вовною, кухви селитри по три шага, от мажи коломийцов; по три шага и по десят гусок соли, от порожних мажей, по три чехи: от бути вина по золотому; а от полубочка по ползолотого, от кухви горилки, в байдаках по три чехи, от кухфи меду; олию: и діогтю по три чехи; от воза сира и масла, и от десятка саль по три чехи, от воза вялой риби по три чехи; от човна грибов, по три шага, от човна з шклом по фляшци, от воза яблук по три чехи, от воза ліону пароконного по три шага; а от одного конного по три чехи; а болшей над тое як тут вираженно от жадних наших дробнийших продажных ричей ничего не брати теди потом давном обикновению и нынишному пану полковнику киевскому пану Антонию Танскому позволяем помянутое торговое от проежджающих людей в Києви на свой дворовий обиход отбирати. Зачим аби пан войт киевский з майстратовими и ништо инший не важился ему пану полковникови в том отбиранию наименшой чинити препони и препятія що жеби не иначе чинилося рейментарско пилно приказуем. Дан октоврїа 15:1715.

Звиш менований гетман

рукою власною

Мисце печати рейментарское”.¹⁰

До вищенаведених негараздів довелося київським міщанам брати участь і у роззброєнні української армії:

***** Савич Семен

“Мой ласкавий приателю пане войте кievский.

Писал до нас сiателнийший княз его милост господин Петр Алексиевич***** кгубернатор кievский обявляючи о присланном к себе з военного коллектiуму указу; чтоб арматы мидние з кгварнизонов малороссийских были одправлены в Москву з означенем сколько одколь числом? Почому требовал у нас его княжое сiателство господин кгубернатор; иж бы под тiе арматы для поставления оных в Сивск, велилисмо од куду надлежит подвод с потребу вистатчити. А поневаж з кгварнизону кievского армат шестнадцят провадити назначено; того ради засилаючи вашей милости сим нашим листом, пилно жадаем, абыс под оне сколько указоватимет потреба подвод велил видати и одправити безперемини до самого Козелця: од толь зас уже пан полковник кievский миет одсилати подводами иншими на указное мистце помянутие арматы шестнадцять; а до отправаженя з Киева в Козелец тих шестнадцяти штук армат повинни и села тогобочние державские в вистатченю подвод учинити ратушеви кievскому вспоможене подлуг виданного перед сим од нас универсалу предлагаем, и притом зичим вашей милости доброго од господа бога здоровья. З Глухова: генвар:22 д. Року 1720.

Вашей милости зичливий приател
Иван Скоропадский гетман Войска Его
Царского Пресвитлого Величества Запор.”¹¹

Аналіз вищенаведених документів дозволяє зробити наступні висновки щодо статусу міста, структури влади, боротьби міщан за свої права, політики І.Скоропадського стосовно Києва.

Київ постає перед нами як привілейоване місто, яке захищене “монаршою премощною грамотою” та гетьманськими універсалами. І це було не випадково, адже коріння цих привілеїв сягає доби Київської Русі, коли тут, на дніпровських пагорбах, поставив свій хрест Андрій Первозванний та посіли великі князі – “Его Царского Пресвитлого Величества Прародителной отчини богом хранима града Кієва”. Керує містом магістрат на чолі з “упривільованим” війтом та бурмистрами. Він засідає в ратуші, управляє міським майном, представляє інтереси міщан. Окрім магістрату в Києві сидять російський губернатор князівського титулу (царська отчина), київський митрополит, київський сотник зі своїми канцеляріями. Тобто, склалося багатовладдя, яке згубно позначилося на київських міщанах. Названі адміністративні структури активно наступали на їхні права – відбирали землю, запроваджували податки на свою користь. Відбирати було що, бо Київ – це великий торговельно-економічний центр, перехрестя суходільних і річкових торгових шляхів, куди стікалися товари зі всієї України, та й не тільки: тютюн, ганус (прянощі), вовна, селітра, вино, горілка, мед, олія, дьоготь, сир, масло, сало, риба, гриби, скло, яблука, льон тощо. Магістрат войовничо боронив свої права. Його представники стукаються у двері і глухівських можновладців, і московських, а якщо треба, то беруться за кийки: “послушников... законников... без пощадиния б’ют; яко и сего часу едного законника и послушника мало не до смерти прибили”, “за шинковане медових, пивних, и бражных напитков нами позволенное, двори козаков кievских штурмом отбивати, самих власне в поруганіе всего козацкого чина до туремного вязеня брати и обухами их забивати велите слугам своим ратушним”. Дуже обтяжлива для міщан була підводна повинність: “пилно жадаем... сколько... потребно подвод велил видати и одправити... до самого Козелця”. Вони добре розуміли, що вирішувати свої проблеми буде легше, якщо підмазати, як кажуть в народі, чиновників. Тому магістрат охоче відгукнувся на прохання Івана Скоропадського вислати осетрів для князя О.Меншикова. А чи допомагав гетьман киянам в їхній боротьбі за свої права?

Одразу зазначимо, що українські гетьмани намагалися проводити стосовно міст в цілому лояльну політику. В Чернігівському історичному музеї зберігається одинадцять оборонних універсалів Демяна Многогрішного,¹² Івана Самойловича,¹³ Івана Мазепи,¹⁴ Івана

***** Голіцин Петро

Скоропадського,¹⁵ Данила Апостола¹⁶ таким містам як Короп, Стародуб, Березна (п'ять), Мглин (два), Козелець, Київ. Як бачимо, Скоропадський не стояв осторонь цієї традиційної політики. Приязнь відчувається і в текстах наведених документів: “Вашим милостем зичливый приятел”, “мой ласкавый приятелю, пане войте киевский”, “упривілеованому войтови, пану Дмитрію Полоцкому, моему ласкавому пріателеви”, “вашим милостем дякуем, так пріазню нашою завдячити обицуем, а тепер зичим доброго от Господа Бога здоровья”. Гетьман намагався угамувати пристрасті, що вирували навколо привілеїв київських міщан. Яскравим прикладом цього є лист від 29.07.1709 р. стосовно помірною. Аби пом'якшити підводну повинність, він наказував: “повинни и села тогобочние державские в вистатченню подвод учинити ратушеви киевскому вспоможене подлуг виданного перед сим од нас универсалу”.

Проте гетьман передовсім був представником козацького стану, а звідси випливала і його прихильність до київських полковника та сотника, яким він відсудив право збирання податків та земельну ділянку в Києві, надав право козакам шинкувати в місті горілкою, брагою та пивом, чим, безумовно, підірвав джерела надходження до міського бюджету. Не міг гетьман проігнорувати і вимоги церкви, тим більш, що тут було наявне втручання російських можновладців: “абысте ваша милость (тобто вїт київський – І.С.) в таковом зайстю совершенно з Его Архипастырскою милостию погодились. Поневаж... же прыхильнийшая есть Царского Пресвитлого Величества в той мири до архиерейской стороны милости”. Ось тобі і “пріазню нашою завдячити обицуем”! Політика І.Скоропадського стосовно Києва вимальовується як політика компромісів, умовлянь, поступок, зрідка наказів: “миркуйся ваша милост: и потрафляй, як можна, жебы тот завод ку большой милостем и нам трудности не брал своего расширения, и если власне так ест, же от мищан киевских, их межигорским людям, сталося забойство, старайся ваша милост: тепер тое успокоити, и впред от такого заводу уймуючи своих людей, не допускай болш ваша милост: жадних галасов и таких чинити побоев”. Пояснити ці хитання можна характером гетьмана. Це був м'який, компромісний чоловік, з великою, щирою вірою в Бога. З такою вдачею протистояти тиску козацької старшини, церкви та російських можновладців, суттєво підтримати київських міщан І.Скоропадський не міг.

Завершимо нашу розвідку дещо сумним, але, як видається, об'єктивним висновком. Іван Ілліч Скоропадський став гетьманом у дуже складний час, коли зазнала поразки політика Івана Мазепи на відокремлення Гетьманщини від Росії. Це спричинило активізацію кроків останньої на ліквідацію української автономії, внаслідок чого почали руйнуватися структури гетьманату. Безперечно, гетьман бачив цей трагічний для України процес, але реально зупинити його не міг. Це спричинило і його гостру внутрішню кризу – довідавшись про створення І Малоросійської колегії він вмирає, а Україна (в т.ч. і її міста), впадає в затяжну стагнацію, завершенням якої стали акти 1764 та 1782 рр. про остаточну ліквідацію рештків української самостійності.

Наприкінці невеличка ремарка. 28-29 березня 2003 р. в Чернігові Сіверським інститутом регіональних досліджень була проведена науково-практична конференція, присвячена 380-річчю надання магдебурзького права Чернігову “Проблеми запровадження статуту територіальної громади міста Чернігова”. В ході обговорення постало питання, чи були в містах Лівобережної України, зокрема в Чернігові, райці та лавники і в які періоди. Звернувшись до архівних фондів ЧІМ, ми можемо внести ясність у цю дискусію. В документах згадуються наступні райці – Григорієвич Михайло, старший переяславський (14.05.1707),¹⁷ Прокопов Йосип, старший переяславський (25.07.1725),¹⁸ Денисенко Парфен, переяславський (14.05.1707),¹⁹ Дорогунець Семен, стародубський (5.03.1714),²⁰ Филипович Ісаак, стародубський (30.04.1719),²¹ Воскобойников Василь, стародубський (20.11.1719),²² Єгипець Карпо, стародубський (8.01.1729),²³ Малахович Іван, стародубський (8.01.1729),²⁴ Гафталеєв Євстафій, стародубський (23.08.1762),²⁵ Железняков Тимош, чернігівський (2.11.1698),²⁶ і лавники – Плешко Григорій, стародубський (8.01.1729),²⁷ Кутиєвич Архип, Сибиговський Олександр, стародубські (23.08.1762).²⁸ У витягу з ратушних книг від

серпня 1675 р. читаємо: “Войт, бурмистры, райцы и лавники маистрат миста Его Царского Пресвитлого Величества Черниговский подписася”,²⁹ у витягу з батуринських міських книг від 6.07.1671 р. такий запис: “В ратушу великого гедря миском Батурином перед мною Иваном Успичким войтом, Омеляном Михайловичем бурмистром, райцами и лавниками того року на вшелякие sprawy у суду заседающими, ставши очевисто Семен Кипоренко”.³⁰

¹ Гуржій О. Іван Скоропадський//Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.:Варта, 1995.– С.404.

² Там само. – С.405.

³ Там само. – С.406-409,416; В.Кривошея називає інші дати, які сам і заперечує: полковий писар (1674-1695), генеральний бунчужний (1698-1703), генеральний осавул (1701-1707), стародубський полковник (1706-1708) – Кривошея В. Українська козацька старшина.– К., 1997. – С.95,10,8,84.

⁴ Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С.83.

⁵ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/9. На аркуші паперу 31,5 x 19,5 см, філігрань – двоголовий орел під короною. На звороті адреса: “Его Царского Пресвитлого Величества миста Кієва упривилеєованному войтови пану Димитрію Полоцкому. Моему ласковому приателеви надлежит”. Залишки сургучевої печатки гетьмана, тип І за І.Крип’якевичем. На 1-ій стор. така сама паперово-воскова печатка (червоний віск). // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1917. – Т.123-124. – С.14.

⁶ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/13. На аркуші паперу 31,5 x 19 см, філігрань – кінний поштар. На звороті адреса: “Моему ласковому приателеви пану Димитрію Полоцкому войтови кієвскому з всима панами майстратовими тамошними”. Нижче паперово-восковий відбиток гетьманської печатки (червоний віск), тип І за І.Крип’якевичем.

⁷ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/18. На двох аркушах паперу 31 x 20 см, філігрань – у щиті під короною різок на мотузці. На звороті 2-го арк. адреса: “Моему ласковому приателеви пану Димитрію Полоцкому войтови кієвскому з майстратовими”. Поряд паперово-восковий відбиток (червоний віск) гетьманської печатки, тип І за І.Крип’якевичем.

⁸ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/26. На двох аркушах паперу 32,3 x 21 см, філігрань – кілька постатей і фігур. На звороті 2-го арк. адреса: “Моему ласковому приателеви пану Димитрію Полоцкому войтови кієвскому з всім майстратом подати”. Поряд паперово-восковий відбиток (червоний віск) гетьманської печатки, тип І за І.Крип’якевичем.

⁹ ЧІМ.– Інв. № Ал 501/10/35. На одному аркуші паперу 31,5 x 20 см, філігрань – кінний поштар? На звороті адреса: “Пану Трофиму Климовичу сотникови кієвскому з товариством. По вичитаню отдати лист сей потребующей стороны приказуем”. Нижче паперово-воскова печатка гетьмана (червоний віск), тип І за І.Крип’якевичем.

¹⁰ ЧІМ.– Інв. № Ал 501/10/51. На двох аркушах паперу 33 x 20,5 см, філігрань – W під короною. На звороті 2-го арк. напис: “Его Священнейшого Царского Пресвитлого Величества Войска Запорожского вельможный мосци пане судія генералний.” Рік переправлений на “1713”. Копія І-ї пол. XVIII ст.

¹¹ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/70. На 1-му аркуші паперу 33,4 x 20,5 см, філігрань відсутня. На звороті адреса: “Его Царского Пресвитлого Величества Прародителной отчини богом хранима града Кієва упривилеєованному войтови, пану Димитрію Полоцкому моему ласковому приателеви подати”.

¹² ЧІМ.– Інв. № Ал 501/5/1.

¹³ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/6/1.

¹⁴ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/20.

¹⁵ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/11, Ал 501/10/77, Ал 501/10/81, Ал 501/10/82, Ал 501/10/86, Ал 501/10/83.

¹⁶ ЧІМ. – Інв. № Ал 14, арк. 24; Ал 501/14/1.

¹⁷ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/9/55.

¹⁸ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/11/9.

¹⁹ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/9/55.

²⁰ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/36.

²¹ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/61.

²² ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/66.

²³ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/12/9.

²⁴ Там само.

²⁵ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/15/76.

²⁶ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/25.

²⁷ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/12/9.

²⁸ ЧІМ. – Інв. № Ал 501/15/76.

²⁹ ЧІМ. – Інв. № Ад 2272.

³⁰ ЧІМ. – Інв. № Ал 395, арк. 52 (78).

Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Каталог колекції

У Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського зберігаються документи і матеріали, пов'язані з історією дворянського і графського роду Милорадовичів. Більша їх частина увійшла до складу окремої збірки під інвентарним номером АЛ-506. Колекційний опис до неї – № 19 – був складений у 1948 році і переписаний у 1953. Він має 9 розділів,

Герб графів Милорадовичів

але їхні назви часто не відповідають складу включених до них матеріалів. Тому нині зроблено спробу розподілу документів за особовою приналежністю та хронологією. До цього архівного масиву додано матеріали, які стосуються роду Милорадовичів, але записані під окремими номерами тієї ж архівно-літературної групи зберігання.

Перший розділ пропонованого каталогу містить копії документів, що стосуються землеволодінь гадяцького полковника Михайла Ілліча Милорадовича (?-09.1726).

Другий розділ складають грамоти на одержання чинів Петра Степановича Милорадовича (1725-1798) та універсал гетьмана Кирила Розумовського про призначення його полковником Чернігівського козацького полку.

Матеріали третього розділу присвячені діяльності чернігівського намісника Андрія Степановича Милорадовича (1726-1796). Крім формулярного списку, атестатів тощо, до нього включено окрему справу з документами про будівництво та облаштування дорожніх станцій до проїзду територією Чернігівського намісництва імператриці Катерини II, яким опікувався А.С.Милорадович.

Майнові документи колезького асесора Андрія Степановича Милорадовича (1785-1866) представлені в четвертому розділі.

Багато оригінальних документів другої половини XVIII ст., завірених печатками, про землеволодіння, передачу маєтностей у спадок, духовний тестамент, пов'язані з іменем Марфи Яківни Милорадович, уродженої Тарновської (?-1834). Вони складають п'ятий розділ.

Шостий і сьомий розділи присвячені родині Олександра Григоровича та Софії Григорівни Милорадович.

У восьмому, дев'ятому, десятому та одинадцятому розділах знаходяться матеріали братів Милорадовичів – Іларіона, Дмитра, Сергія та Льва Григоровичів. Більшу частину складають грамоти на одержання чинів та документи про розподіл майна.

Найбільш чисельним є дванадцятий розділ, де зосереджено матеріали генерал-лейтенанта, графа Григорія Олександровича Милорадовича (1839-1905). Він був відомим істориком і генеалогом, громадським діячем, тому і характер документів дуже строкатий. Окрім тих, що стосуються безпосередньо діяльності Григорія Олександровича, сюди потрапили і документи, які, очевидно, зацікавили його з історичного боку (№52, 71) або зачіпали особисті почуття – наприклад, ревності до Михайла Позена (1798-1871) – відомого громадського діяча на теренах Полтавської губернії. Окрему добірку складають 16 листів до чернігівського адвоката, активіста українських національно-визвольних змагань Іллі Людвиговича Шрага.

У тринадцятому розділі зібрані поодинокі документи представників роду Милорадовичів. Серед них зустрічаються й унікальні, наприклад, жалувана грамота австрійської імператриці

Марії Терезії, видана 1760 року на дворянство Ієроніму Милорадовичу-Храбреневичу.

Документи, приналежність яких конкретним особам встановити не вдалося, увійшли до чотирнадцятого розділу.

Під час складання опису колекції в кінці 1940-х років до неї помилково були віднесені листи Пантелеймона Олександровича Куліша до сестер Олександри та Марії Милорадович, які мають інвентарні номери Музею українських старожитностей В.В.Тарновського. Вони увійшли і до музейного каталогу Бориса та Марії Гринченків.¹ Оскільки детальний опис цих листів здійснено у виданні “Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження”², повторення його у нашій публікації визнане недоцільним.

Невелика кількість та різноманітність матеріалів з історії роду Милорадовичів дають змогу зробити припущення, що це залишки величезного архівного фонду, який зберігався в Чернігівському історичному архіві (нині Державний архів Чернігівської області), але вважається втраченим під час Великої Вітчизняної війни, або ж документи потрапили до музею з іншого джерела, досі не з’ясованого.

Одну цікаву збірку – листи Єлизавети Іванівни Милорадович, уродженої Скоропадської до її племінника Григорія Олександровича Милорадовича було виявлено в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. За характером оформлення і власноручним підписом графа Милорадовича – це також часточка родинного архіву, так дбайливо ним упорядкованого. Листи видані Чернігівським історичним музеєм під назвою “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”.³

Один з листів Григорія Милорадовича до Іллі Шрага був повністю відтворений упорядниками книги “І.Л.Шраг. Документи і матеріали”.⁴

Щоб уявити, яким унікальним, багатопрофільним був фамільний архів Милорадовичів, пропонуємо як додаток до каталогу статтю П.К.Федоренка “Архів Милорадовичів”, написану ним на початку 30-х років ХХ ст., а оприлюднену 1998 року О.Б.Коваленком у “Студіях з архівної справи та документознавства”⁵ накладом 250 примірників.

Документи каталогу – їх описано 137 – розташовані у хронологічному порядку, назви відтворені українською мовою згідно з нормами сучасного правопису, в деяких випадках збережена специфіка діловодства ХVIII ст. Копійність документів оговорюється.

Описова стаття містить дату і місце створення (якщо відомо) документа, його назву, дані про те, ким і кому був виданий, техніку відтворення, кількість сторінок, заповнених текстом, наявність оригінальних печаток. У зв’язку з тим, що матеріалом більшості документів слугує папір, то оговорюється тільки використання пергаменту. Наприкінці вказується інвентарний шифр документа.

¹ Каталог Музея українських древностей В.В.Тарновського. – Т.ІІ. – Чернігов, 1900. – С.353.

² Населевець Н., Ситий І. Каталог рукописів П.О.Куліша та листів до нього у зібранні Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів-Нью-Йорк, 2000. – С.311-315.

³ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”. – Чернігів, 2002.

⁴ І.Л.Шраг. Документи і матеріали /Упорядники: В.М.Шевченко, Т.П.Демченко, В.І.Онищенко. – Чернігів, 1997. – С.129.

⁵ Коваленко О. Праця П.К.Федоренка “Архів Милорадовичів” // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.ІІІ. – Київ, 1998. – С.150-154.

Каталог

I. Михайло Ілліч Милорадович (? -09.1726), полковник гадяцький. Дружина –Уляна Степанівна Бутович.

1. 07. 1726.

Указ Генеральної військової канцелярії чернігівському полковнику Михайлу Богданову про проведення слідства щодо землеволодіння гадяцького полковника Михайла Милорадовича у с.Бутівці Городнянського повіту.

Рукопис. 3с. Копію зняв О.Ковалевський. 31.01.1898.

АЛ $\frac{19-7/6}{506}$

2. 22.09.1726.

Указ імператриці Катерини I чернігівському полковнику Михайлу Богданову про ґрунти, сіножаті тощо в с.Бутівці Городнянського повіту, що належали Михайлу Милорадовичу.

Рукопис. 1с. Копію зняв О.Ковалевський. 31.01.1898.

АЛ $\frac{19-7/6}{506}$

3. 26.12.1726.

Указ імператриці Катерини I про арешт старости с.Бутівки Городнянського повіту Семена Сербиновича.

Рукопис. 1с. Копію зняв О.Ковалевський. 31.01.1898.

АЛ $\frac{19-7/6}{506}$

II. Петро Степанович Милорадович (1725 -1798), генерал-майор. Дружина – Софія Семенівна Полуботок.

4. 29.01.1762.

Універсал гетьмана Кирила Григоровича Розумовського про призначення Петра Степановича Милорадовича полковником Чернігівського козацького полку.

Рукопис. 36x52см

АЛ-100

5. 14.05.1762.

Грамота царя Петра III, видана Петру Степановичу Милорадовичу про присвоєння чину армійського полковника.

Пергамент. Друк. 28,5x35,5см

АЛ-27

6. 13.03.1773.

Грамота імператриці Катерини II Петру Степановичу Милорадовичу про присвоєння чину бригадира.

Пергамент. Друк. 32x38см

АЛ-28

III. Андрій Степанович Милорадович (1726-1796), генерал-поручик, намісник Чернігівського намісництва. Дружина – Марія Андріївна Горленко.

7. 06. 1774.

Атестат генерал-майора Андрія Степановича Милорадовича про воєнні дії під м.Козлуджах за підписом О.Суворова.

Рукопис. 2с. Копія з копії.

АЛ $\frac{19-5/3}{506}$

8. 06.1774.

Атестат генерал-майора Андрія Степановича Милорадовича про воєнні дії під Козличем, підписаний генерал-поручиком М.Каменським.

Рукопис. 1с. Копія з копії.

АЛ $\frac{19-5/4}{506}$

9. [Після 1781.]

Формулярний список Андрія Степановича Милорадовича – намісника Чернігівського намісництва.

Рукопис. 7с. Копія.

АЛ $\frac{19-5/5}{506}$

10. 7.08.1781. Глухів.

Лист Андрія Степановича Милорадовича до Данила Петровича [Апостола?].

“Государь мой и любезный друг Данило Петрович! Общий мой и ваш приятель господин коллежский советник Григорий Андреевич Полетика, зная честность и правосудие ваше, просил Малороссийской коллегии о определении вас комиссаром...”

Рукопис. 2с.

АЛ $\frac{15-32/14}{506}$

11. [1782?].

Лист Андрія Степановича Милорадовича до Андрія Андрійовича Полетики.

“Государь мой Андрей Андреевич. Господин Губернский предводитель дворянства пример-майор Иван Андреевич Горленко при отъезде своем в Санкт-Петербург, имея препорученный от меня ему Губернский мундир, с апробации его сиятельства графа Петра Александровича Румянцева - Задунайского за возвращением своим в Чернигов объявил рапортом...”

Рукопис. 4с.

АЛ $\frac{15-26/12}{506}$

12. 1784.

Справа про будівництво та облаштування дорожніх станцій у Чернігівському намісництві.

237 документів – ордери, креслення, рапорти, чернетки листування тощо – надісланих на ім'я А.С.Милорадовича. Оригінали, копії. 584 арк.

АЛ $\frac{19-4}{506}$

13. 1789.

Указ правління Чернігівського намісництва про заборону гуральництва.

Рукопис. 6с. Копія.

АЛ $\frac{9-7/1}{506}$

*Андрій Степанович
Милорадович*

IV. Андрій Степанович Милорадович (1785-1866), колезький асесор. Дружина – Ольга Юрїївна Ходолей.

14. 01.02.1802.

Витяг із постанови Чернігівської дворянської комісії про дворянське походження Андрія Степановича Милорадовича.

Рукопис. 12 с. Оригінал, завірений печаткою.

АЛ $\frac{19-5/17}{506}$

15. 3.07.1814.

Купча на придбання колезьким асесором Андрієм Степановичем Милорадовичем у поміщика Сосницького повіту Чернігівської губернії. Івана Яковича Троїцького хутора Нехаївського.

Рукопис. 4с. Оригінал, завірений печаткою.

АЛ $\frac{19-5/18}{506}$

16. 3.07.1814.

Увідний (“Вводний”) лист Андрію Степановичу Милорадовичу на володіння хутором Нехаївським Сосницького повіту Чернігівської губернії.

Рукопис. 4с.

АЛ $\frac{19-5/19}{506}$

V. Марфа Яківна Милорадович, уроджена Тарновська (?-1834), дружина секунд-майора, предводителя дворянства Глинського повіту Прилуцького полку Андрія Антоновича Милорадовича.

17. 20.09.1754.

Купча на придбання млина біля с.Харитонівки Прилуцького полку Яковом Степановичем Тарновським, батьком М.Я.Милорадович.

Рукопис. 4с. Оригінал, завірений 3 печатками.

АЛ $\frac{19-5/1}{506}$

18. 10.09.1767.

Увідний лист Якова Степановича Тарновського, виданий його дочці Марфі на володіння с.Харитонівкою Прилуцького полку.

Рукопис. 4с. Оригінал, завірений 7 печатками.

АЛ $\frac{19-5/2}{506}$

19. 10.03.1782.

18.04.1784.

“Уступний запис” Марфи Яківни Милорадович на володіння с.Харитонівкою Глинського повіту після смерті її чоловіка Андрія Антоновича Милорадовича його братам – Степану і Петру.

Рукопис. 4с. Оригінал, завірений 5 печатками.

АЛ $\frac{19-5/6}{506}$

20. 9.06.1782.

Повідомлення дворянської опіки Глинського повіту Марфі Яківни Милорадович про одержану від її брата Василя Тарновського скаргу на передачу с.Харитонівки у володіння

Петру і Степану Милорадовичам.

Рукопис. 2с.

АЛ $\frac{19-5/7}{506}$

21. 13.06.1782.

Зобов'язання Степана і Петра Милорадовичів щодо Марфи Яківни Милорадович після отримання від неї уступного запису на с.Харитонівну Глинського повіту (див.№19).

Рукопис. 4с. Оригінал, завірений 5 печатками.

АЛ $\frac{19-5/8}{506}$

22. 24.07.1782.

Витяг Глинського повітового суду із зобов'язання Степана і Петра Милорадовичів щодо Марфи Яківни Милорадович.

Рукопис. 3с. Оригінал, завірений 2 печатками.

АЛ $\frac{19-5/9}{506}$

23. 8.11.1782.

“Уступний запис” Марфи Яківни Милорадович на с.Харитонівку Глинського повіту братам її покійного чоловіка Степану і Петру Милорадовичам.

Рукопис. 4с. Оригінал, завірений 6 печатками.

АЛ $\frac{19-5/10}{506}$

24. 7.12.1784.

“Указной лист” на сіножать біля хутора, що належить Марфі Яківні Милорадович.

Рукопис. 4с. Оригінал, завірений 2 печатками.

АЛ $\frac{19-5/11}{506}$

25. 6.07.1786.

“Письмовий вид” Глинського нижнього земського суду про незаконне отримання братами Милорадовичами с.Харитонівки Глинського повіту.

Рукопис. 7с. Оригінал, завірений печаткою.

АЛ $\frac{19-5/12}{506}$

26. 6.07.1786.

Відмова Глинського нижнього земського суду братам Милорадовичам у володінні с.Харитонівкою Глинського повіту.

Рукопис. 7с. Оригінал, завірений печаткою.

АЛ $\frac{19-5/13}{506}$

27. 1.12.1789.

Заставний лист лейб-гвардії сержанта Семена Дубравського на сіножать біля с.Харитонівки Марфі Яківні Милорадович, від якої отримав 150 рублів.

Рукопис. 3с. Оригінал, завірений 3 печатками.

АЛ $\frac{19-5/14}{506}$

28. 5.07.1800.

“Купчий запис” Пелагеї Бойкової, її синів Тита і Петра на землю та угіддя біля с.Харитонівки, які переходять у власність Марфи Яківни Милорадович як сплата за накопичений борг.

Рукопис. 4с. Оригінал, завірений 5 печатками.

АЛ $\frac{19-5/15}{506}$

29. 5.07.1800.

Увідний лист Марфи Яківни Милорадович на землю та угіддя згідно з купчим записом від 5.07.1800 (див. №28).

Рукопис. 4с. Оригінал, завірений 3 печатками.

АЛ $\frac{19-5/16}{506}$

30. 12.05.1827-1834.

Духовний тестамент (заповіт) Марфи Яківни Милорадович.

Рукопис. 7с. Оригінал, завірений печаткою.

АЛ $\frac{19-5/21}{506}$

***VI. Олександр Григорович Милорадович (1793-1868), дійсний статський радник.
Дружина – Софія Григорівна Туманська.***

31. 28.08.1830.

Грамота царя Миколи I Олександрю Григоровичу Милорадовичу про присвоєння звання дійсного статського радника.

Пергамент. Друк. 40x46см

АЛ-62

32. [Кін. 40-х-поч.50-х рр. XIX ст.].

Лист Олександрю Григоровичу Милорадовичу про навчання його сина Григорія у приватному пансіоні.

Рукопис. 4с.

АЛ $\frac{19-1/3}{506}$

***Олександр Григорович
Милорадович***

33. 30.10.1865. Чернігів.

Похвальний лист, одержаний Олександром Григоровичем Милорадовичем за сир, що експонувався на виставці в Чернігові.

Друк. 1с.

АЛ $\frac{19-2/3}{506}$

34. 24.01.1868.

Замінний акт між поміщиком Олександром Григоровичем Милорадовичем та селянами с.Нові Боровичі Городянського повіту Чернігівської губернії.

Рукопис. 4с.

АЛ $\frac{19-3/12}{506}$

***VII. Софія Григорівна Милорадович, уроджена Туманська (1805-1890), дружина
Олександра Григоровича Милорадовича.***

35. 22.02.1875.

Угода на придбання лісу у Софії Григорівни Милорадович купецьким сином З.Лакштановим.

Рукопис. 2с. Копія.

АЛ $\frac{19-3/14}{506}$

36. 22.02.1875.

Угода на придбання лісу у Софії Григорівни Милорадович купецьким сином З.Лакштановим.

Рукопис. 3с. Копія.

АЛ $\frac{19-3/15}{506}$

37. [Після 7.08.1890.] Чернігів.

Траурна об'ява про кончину Софії Григорівни Милорадович.

Друк. 1с.

АЛ $\frac{19-2/5}{506}$

***Софія Григорівна
Милорадович***

VIII. Іларіон Григорович Милорадович (1795-1864), колезький асесор у відставці.

38. [До1864.]

Випис з уставних грамот щодо земель, які належать селянам, по маєтках Іларіона Григоровича Милорадовича.

Рукопис. 2с.

АЛ $\frac{19-3/8}{506}$

***IX. Дмитро Григорович Милорадович (1799-1844), гвардії полковник. Дружина
– Софія Миколаївна Манвєлова, княжна.***

39. 5.06.1830.

Грамота царя Миколи I про присвоєння чину штабс-капітана Дмитру Григоровичу Милорадовичу.

Пергамент, друк, рукопис. 32x40см

АЛ-60

40. 25.11.1830.

Грамота царя Миколи I про присвоєння чину капітана Дмитру Григоровичу Милорадовичу.

Пергамент, друк, рукопис. 31x48,5см

АЛ-61

***X. Сергій Григорович Милорадович (1805-1855), майор у відставці, зінківський
повітовий предводитель дворянства.***

41. 7.11.1828.

Грамота царя Миколи I про присвоєння Сергію Григоровичу Милорадовичу чину корнета.

Пергамент. Друк. 21,5x31,5см

АЛ-58

42. 25.11.1834.

Грамота царя Миколи I про присвоєння Сергію Григоровичу Милорадовичу чину поручика.

Пергамент. Друк, рукопис. 23x32см

АЛ-69

43. 27.01.1847.

Грамота Московського імператорського товариства сільського господарства, видана Сергію Григоровичу Милорадовичу про обрання його дійсним членом товариства.

Друк. 42x57см

АЛ-64

44. 20.01.1851.

Грамота катеринославського губернського предводителя дворянства, видана Сергію Григоровичу Милорадовичу про внесення його з сім'єю до дворянської родословної книги.

Пергамент. Друк. 41x54см

АЛ-66

45. 20.07.1851. Чернігів.

Акт розподілу рухомого й нерухомого майна між братами Милорадовичами, виданий Чернігівською палатою цивільного суду Сергію Григоровичу Милорадовичу.

Рукопис. 12с. Копія.

АЛ $\frac{19-5/22}{506}$

46. 22.08.1868. Чернігів.

Об'ява про здачу в оренду спиртзаводу на хуторі Криничному біля Любеча Городнянського повіту Чернігівської губернії, що належав Сергію Григоровичу Милорадовичу, надрукована в "Особом прибавлении" к "Черниговским губернским ведомостям" №87, с.2.

Друк.

АЛ $\frac{19-3/2}{506}$

47. Без дати.

Опис речей (срібло, бронза, картини тощо), які отримав Сергій Григорович Милорадович.

Рукопис. 3с.

АЛ

$\frac{19-6/2}{506}$

XI. Лев Григорович Милорадович (1808-1879), дійсний статський радник. Дружина – Єлизавета Іванівна Скоропадська.

48. 6.09.1868. с.Миколаївка Городнянського повіту Чернігівської губернії.

"Указатель всему Любечскому имению Льва Григорьевича Милорадовича", складений Єлисеєм Іозвою.

Рукопис. 28с. Копія.

АЛ $\frac{19-3/3}{506}$

49. 19.03.1872. Полтава.

Лист Льва Григоровича Милорадовича Петру Івановичу [прізвище не встановлене] про неточності у родоводі Милорадовичів, надрукованому в "Русском архиве" за 1871 р.

Рукопис. 3с.

АЛ $\frac{19-1/6}{506}$

50. Без дати.

Опис майна, яке отримали у спадщину діти Григорія Петровича Милорадовича (помер 1828 р.) Олександр, Сергій, Дмитро та Лев.

Рукопис. 5с.

АЛ $\frac{19-6/1}{506}$

51. Без дати.

Опис меблів та речей з бронзи, які отримали брати Милорадовичі.

Рукопис. 7с.

АЛ $\frac{19-6/6}{506}$

***XII. Григорій Олександрович Милорадович (1839-1905), граф, генерал-лейтенант.
Дружина – Ольга Кирилівна Катеринич.***

52. 4.02.1833.

Екзекуторіальний лист про покарання шпіцрутенами рядового 17 Єгерського полку Василя Горохова за крадіжку.

Рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-3/1}{506}$

53. 6.06.1857.

Грамота царя Олександра II про присвоєння Григорію Олександровичу Милорадовичу чину лейб-гвардії корнета.

Пергамент. Друк. 40x32,5см

АЛ-71

54. [1859.] С.-Петербург.

Проспект книг, які пропонує книжковий магазин Якова Олексійовича Ісакова, у тому числі твори Г.О.Милорадовича та газету “Черниговские губернские ведомости” за 1838-1858 рр.

Друк. 1с. 2 примірники.

АЛ $\frac{19-1/23}{506}$

55. 10.04.1860.

Грамота царя Олександра II про присвоєння Григорію Олександровичу Милорадовичу чину гвардії поручика.

Пергамент. Друк. 36x43см

АЛ-72

56. 12.09.1863.

Лист Михайла Павловича Позена до Уляни Григорівни Санковської. На ньому наклеєно вирізку з газети, що стосується М.Позена, з позначкою Григорія Олександровича Милорадовича – “Любеч. 1886 г.”

Рукопис. 4с.

***Григорій Олександрович
Милорадович***

***Ольга Кирилівна
Милорадович***

АЛ $\frac{19-1/9}{506}$

57. 186[3?]

Циркуляр сільському старості про податі за підписом Григорія Олександровича Милорадовича – мирового посередника Олешнянської дільниці Городнянського повіту Чернігівської губернії.

Друк. 1с.

АЛ $\frac{19-1/5}{506}$

58. [1868 ?]

“Приказы по Кавалергардскому полку (1.06-31.12.1867)”.

Гектографічний відбиток з рукописними вставками. 32x24см. 236 арк.

Примірник з бібліотеки Григорія Олександровича Милорадовича.

АЛ-13

59. 13.03.1870.

Контракт на оренду земель в с.Хотуничах Городнянського повіту Чернігівської губернії, які належали Григорію Олександровичу Милорадовичу.

Рукопис. 4с. Копія.

АЛ $\frac{19-3/13}{506}$

60. 28.11.1870.

Скарга селян с.Хотуничів Городнянського повіту Чернігівської губернії на недотримання умов землеволодіння (за підписом мирового посередника Миклашевського).

Рукопис. 3с. Копія.

АЛ $\frac{19-1/7}{506}$

61. 19.02.1874. Вятка.

Лист із статистичного комітету м.Вятки Григорію Олександровичу Милорадовичу з відповідями на його запитання про історію міста.

Рукопис. 5с.

АЛ $\frac{19-1/12}{506}$

62. 16.03.1876.

Контракт на оренду земель в с.Хотуничах Городнянського повіту Чернігівської губернії, які належали Григорію Олександровичу Милорадовичу.

Рукопис. 8с. Копія.

АЛ $\frac{19-3/9}{506}$

63. 27.11.1876. С.-Петербург.

“Білет” книжкового магазину Мамонтова про прийняття на комісію книги Г.О.Милорадовича “Материалы для истории Е. И. Величества Пажеского корпуса”.

Друк, рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/19}{506}$

64. 15.07.1877.

Розписка начальника відділу Головного управління військово-навчальних закладів про одержання 200 примірників книги Г.О.Милорадовича “Материалы для истории Е.И.

Величества Пажеского корпуса”.

Рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/15}{506}$

65. 16.03.1878.

Контракт на оренду земель в с.Хотуничах Городнянського повіту Чернігівської губернії, які належали Григорію Олександровичу Милорадовичу.

Рукопис. 6с. Копія.

АЛ $\frac{19-3/10}{506}$

66. 14.08.1878. С.-Петербург.

Заява на ім'я Санкт-Петербурзького градоначальника про крадіжку речей з будинку княгині Львової, де наймав квартиру Г.О.Милорадович. Без підпису.

Рукопис. 3с. Копія.

АЛ $\frac{19-1/8}{506}$

67. 18.04.1879. С.-Петербург.

“Білет” на право зберігання вогнепальної зброї, виданий Санкт-Петербурзьким градоначальником Зуровим Григорію Олександровичу Милорадовичу.

Друк. 1с.

АЛ $\frac{19-2/7}{506}$

68. 187[?] С.-Петербург.

“Білет” на одержання журналу “Русская история” №2-3.

Друк, рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/20}{506}$

69. 13.03.1880.

Висновки Городницько-Сосницької (Городнянсько-Сосницької) межової комісії щодо розмежування дачі в с.Хотуничах Городнянського повіту Чернігівської губернії.

Рукопис. 6с. Копія.

АЛ $\frac{19-3/11}{506}$

70. 25.11.1881.

Список плодкових дерев, які були посаджені, підготовлені до щеплення та прищеплені у 1879-1881 рр., складений садівником В.Журиковським.

Рукопис. 2с.

АЛ $\frac{19-3/6}{506}$

71. 5.03.1883.

Автограф архімандрита Серафима Перовича з Герцеговини.

Рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/14}{506}$

72. 1883 (?)

Відомість про ціни на ліс у 1871-1883 рр.

Рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-3/4}{506}$

73. 20.09.1884. Київ.

Розписка книжкового магазину М.Я.Оглобліна про одержання на комісію книг від графа Милорадовича.

Друк, рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/21}{506}$

74. 21.09.1884. С.-Петербург.

Квитанція книжкового магазину Ільницького про одержання від графа Милорадовича його брошури “Сказание о роде Милорадовичей”.

Друк, рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/19}{506}$

75. 13.01.1886. С.-Петербург.

Розписка синодальної книжкової лавки про одержання від графа Милорадовича його твору “Служба Любечской Божьей Матери”.

Рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/22}{506}$

76. 1886. Любеч.

Епіграма на Михайла Павловича Позена, записана Григорієм Олександровичем Милорадовичем.

Рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/10}{506}$

77. 10.11.1887. Любеч.

Розписка Григорія Олександровича Милорадовича про одержання купчої.

Рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/17}{506}$

78. 25.12.1887.

Членський квиток Товариства піклування про сім'ї воїнів, що втратили здоров'я під час служби, виданий Григорію Олександровичу Милорадовичу.

Друк. 1с.

АЛ $\frac{19-2/6}{506}$

79. 23.04.[1890?] с.Іванівка Полтавської губернії.

Запрошення на весілля племінниці Г.О.Милорадовича Софії Христофорівни Грекової та Андрія Асигкритовича Адамовича подружжю Милорадовичів.

Друк. 1с.

АЛ $\frac{19-2/4}{506}$

80. 11.01.1896.

Програма концерту лейб-гвардії Гренадерського полку.

Друк. 1с.

АЛ $\frac{19-1/25}{506}$

81. 10.06.1896.

Грамота Синоду графу Григорію Олександровичу Милорадовичу за пожертву на будівництво дзвіниці при Троїцькій церкві м.Любеча Городнянського повіту Чернігівської губернії.

Картон, друк. 42x30см

АЛ-73

82. [1896?]

Повний послужний список генерал-лейтенанта Григорія Олександровича Милорадовича.

Друк.8с.

АЛ $\frac{19-2/1}{506}$

83. [1896?]

Повний послужний список генерал-лейтенанта Григорія Олександровича Милорадовича.

Друк.8с.

АЛ $\frac{19-2/2}{506}$

84. 1897.

“Малороссийская история”.

Рукопис. II пол. XVIII ст. 198 арк. 33,5x20,5см

Належала Г.О.Милорадовичу. Напис його рукою олівцем дати “1897”, та про те, що цей рукопис є копією літопису Граб’янки, виданого в Києві 1854 р.

АЛ-341

85. 15.05.1898.

Почесний диплом Боснійсько-Герцеговинського товариства захисту слов’ян графу Григорію Олександровичу Милорадовичу про обрання його почесним членом.

Друк. 41x54см

АЛ-109

86. 16.05.1898.

Грамота Чернігівського вільного пожежного товариства графу Григорію Олександровичу Милорадовичу про обрання його почесним членом.

Друк. 39,5x54,2см

АЛ-74

87. 1898.

Брошура Г.О.Милорадовича “Александр II – царь освободитель”. С.-Петербург, 1898, 18x27см

Надрукована для роздачі жителям м.Любеча при відкритті пам’ятника Олександрю II.

АЛ-768

88. 11.05.1901.

Грамота Синоду графу Григорію Олександровичу Милорадовичу за пожертву на Покровську та Преображенську церкви м.Любеча.

Папір, наклеєний на картон, друк.32x46см

АЛ-75

89. 30.08.1901. Ново-Олександрія Люблінської губернії.

Лист Соломона Онисимовича Кузницького графу Григорію Олександровичу Милорадовичу з пропозицією надання допомоги у веденні господарства.

Рукопис. 4с.

АЛ $\frac{19-1/4}{506}$

90. 30.12.1902.

Свідоцтво Благодійного товариства в пам'ять 19 лютого 1861 р., видане графу Григорію Олександровичу Милорадовичу про занесення його до списку засновників товариства.

Друк. 49х67см

АЛ-107

91. 23.03.1905. Седнів Чернігівської губернії.

Лист статського радника Пилипа Івановича Пекура графу Григорію Олександровичу Милорадовичу з пропозицією про увічнення пам'яті юродивого Гриця Золотюсінського.

Рукопис. 2с.

АЛ $\frac{19-1/2}{506}$

92. 26.03.1905. С.-Петербург.

Лист з комітету Товариства взаємодопомоги пажів графу Григорію Олександровичу Милорадовичу з інформацією про негідний вчинок одного з випускників Пажеського корпусу.

Машинопис, рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/1}{506}$

93. Без дати.

Відомості про Спасо-Преображенський монастир у м.Вятці.

Рукопис. 4с.

АЛ $\frac{19-1/11}{506}$

94. Без дати.

Уривок листа А.Дем'яненка про заготівлю кори дерев біля с.Камаровичі.

Рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-1/16}{506}$

95. Без дати.

Екслібрис бібліотеки графа Милорадовича.

Друк. 1с.

АЛ $\frac{19-1/24}{506}$

96. Без дати.

“Григорий Милорадович. Материалы для истории Малороссии в XVIII веке. 1903 августа месяца подарено Черниговской Архивной комиссии. м.Любеч. Граф Григорий Милорадович”.

Відтворено тексти 46 документів другої половини XVIII ст., що стосуються історії України (більшість має відношення до території Переяславського полку).

Рукопис. 64 стор. У картонній палітурці. Копії. Штамп на титульній та 1-й сторінках: “Черниговской губернской архивной комиссии”.

АЛ $\frac{19-8}{506}$

Листи Григорія Олександровича Милорадовича до чернігівського адвоката, відомого громадсько-політичного діяча Іллі Людвиговича Шрага (1847-1919).

97. 27.01.1896.

“Милостивый Государь Илья Людвигович. Честь имею при сем препроводить Вам десять р. за мое кресло, на сегодняшний концерт ...”

Рукопис. 1с. 21x13,5см

АЛ $\frac{59-137/16}{603}$

98. 30.06.1903. Любеч Чернігівської губернії.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. Кавалергардский Ея В. полк просит меня написать биограф[ический] очерк И.И.Лизогуба ...”

Рукопис. 2с. 21,3x13,5см

АЛ $\frac{59-137/2}{603}$

99. 6.07.1903. Любеч Чернігівської губернії.

“Только что получил, многоуважаемый Илья Людвигович, Ваше письмо и спешу Вас благодарить за него.”

Рукопис. 1с. 9x14,2см. Листівка з портретом Г.О.Милорадовича 1860 р. Друк.

АЛ $\frac{59-137/1}{603}$

100. 6.08.1903. Любеч Чернігівської губернії.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. Вчера я получил Вашу телеграмму и немедленно ответил ...”

Рукопис. 1с. 21,5x13,5см

АЛ $\frac{59-137/11}{603}$

101. 6.09.1903. Любеч Чернігівської губернії.

“Многоуважаемый Илья Людвигович! Меня Добровольский все уговаривает сделать заседание под моим председательством ...”

Рукопис. 2с. 21,2x13,5см

АЛ $\frac{59-137/6}{603}$

102. 8.09.1903. Любеч Чернігівської губернії.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. При всем моем желании приехать в Чернигов для заседания архивной комиссии я не могу этого сделать ...”

Рукопис. 2с. 21,4x13,4см

АЛ $\frac{59-137/13}{603}$

103. 10.09.1903. Любеч Чернігівської губернії.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. Я получил вчера от губернатора две бумаги ...”

Рукопис. 3с. 20,4x12,7см

АЛ $\frac{59-137/7}{603}$

104. 14.09.1903. Любеч Чернігівської губернії.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. Я уже писал Вам, что не могу приехать в Чернигов, и просил Вас быть председателем Комиссии ...”

Рукопис. 2с. 21,5x13,5см

АЛ 59-137/14
603

105. 20.09.1903. Любеч Чернігівської губернії.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. Мне очень жаль, что у губернатора редакторство Добровольского прогорело ...”

Рукопис. 1с. 21,3x13,4см

АЛ 59-137/17
603

106. 28.11.1903. Любеч Чернігівської губернії.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. Я получил высланные Добровольским бумаги ...”

Рукопис. 4с. 20,8x12,8см

АЛ 59-137/8
603

107. 25.12.1903. С.-Петербург.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. К сожалению моему я до сих пор ещё не был у Штюрмера, он только что вернулся из Твери ...”

Рукопис. 2с. 20,8x12,9см

АЛ 59-137/15
603

108. 10.03.1904. С.-Петербург.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. Только что получил Ваше письмо и крайне огорчен...”

Рукопис. 4с. 20,8x12,8см

АЛ 59-137/10
603

109. 6.05.1904. С.-Петербург.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. На Ваше последнее письмо долго не отвечал, потому что откладывал, как поступить с Архивною Комиссиею ...”

Рукопис. 2с. 21,0x12,9см

АЛ 59-137/12
603

110. 7.07.1904. Любеч Чернігівської губернії.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. Вы много раз обещали быть у нас в Любече, но ни разу не приехали ...”

Рукопис. 1с. 20,9x13,0см

АЛ 59-137/3
603

111. 28.12.1904.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. Поздравляю Вас с наступающим Новым годом и хотел, чтобы он лучше был прежнего ...”

Рукопис. 2с. 20,5x13,0см

АЛ 59-137/4
603

112. 1.06.1905.

“Многоуважаемый Илья Людвигович. Нездоровье мое лишает меня возможности приехать в Чернигов ...”

Рукопис. 1с. 20,4x12,7см

АЛ $\frac{59-137/5}{603}$

113. 31.12.1903. С.-Петербург.

Лист Григорія Олександровича Милорадовича до чернігівського віце-губернатора Миколи Матвійовича Родіонова.

“Многоуважаемый Николай Матвеевич. Будьте так добры велеть напечатать в “Губ[ернских] вед[омостях]” доставленную мною заметку об И.И.Лизогубе ...”

Рукопис. 2с. 20,7x12,8см

АЛ $\frac{59-137/9}{603}$

XIII. Документи окремих представників роду Милорадовичів.

114. 24.01.1757; 31.01.1757.

Грамоти імператриці Єлизавети Петрівни (24.01.1757) та гетьмана Кирила Григоровича Розумовського (31.01.1757) на скаргу бунчукового товариша Іллі Милорадовича про утиски, які чинив йому веприцький сотник Прокіп Масюк.

Рукопис. 6с. Копії знято в архіві Чернігівського губернського правління. О.Ковалевський. 12.01.1897.

АЛ $\frac{19-7/5}{506}$

115. 13.09.1760.

Жалувана грамота імператриці Марії Терезії на дворянство Ієроніму Милорадовичу-Храбреневичу-Дубраві, капітану австрійської служби.

Пергамент. Друк. 32x37см

АЛ-26

116. 3.05.1780.

Опис жителів та угідь, які належали майору Андрію Милорадовичу у с.Нехаївці Ніжинського полку.

Рукопис. 10с. Оригінал, завірений 7 печатками.

АЛ $\frac{19-7/7}{506}$

117. 3.05.1780.

Опис жителів та угідь, які належали капітану Михайлу Милорадовичу.

Рукопис. 8с. Оригінал, завірений 13 печатками.

АЛ $\frac{19-7/7}{506}$

118. 3.05.1780.

Опис жителів та угідь, які належали капітану Степану Милорадовичу.

Рукопис. 11с. Оригінал, завірений 13 печатками.

АЛ $\frac{19-7/7}{506}$

119. 6.05.1780.

Розподільча відомість між братами Милорадовичами після смерті батька.

Рукопис. 10с. Оригінал, завірений 12 печатками.

АЛ $\frac{19-7/7}{506}$

120. 6.09.1785.

Супліка Петра Антоновича Милорадовича на ім'я імператриці Катерини II про надання йому чину надвірного радника.

Рукопис. 4с. Копія з копії.

АЛ $\frac{19-7/4}{506}$

121. 02.1786.

Рішення палати карного суду на супліку Миколи Антоновича Милорадовича.

Рукопис. 2с. Копія.

АЛ $\frac{19-7/2}{506}$

122. 01.1787.

Супліка Івана Степановича Милорадовича на ім'я імператриці Катерини II про присвоєння йому наступного чину.

Рукопис. 2с. Копія з копії.

АЛ $\frac{19-7/3}{506}$

123. 29.10.1822.

“Віновний запис” – опис віна, або посагу, отриманого за Надією Степанівною Милорадович прапорщиком Нарвського драгунського полку Ігнатом Францевичем Лепарським, поміщиком Гродненської губернії.

Рукопис. 3с. Оригінал, завірений 3 печатками.

АЛ $\frac{19-5/20}{506}$

124. 1822.

Подорожня гофмаршалу Нарішкіну на проїзд від С.-Петербургу до Новгороду та у зворотному напрямку за підписом Санкт-Петербурзького військового генерал-губернатора графа Михайла Андрійовича Милорадовича.

Рукопис. Друк. 22x34,7см

АЛ-103

125. 19.03.1852.

Грамота царя Миколи I про присвоєння Миколі [Дмитровичу?] Милорадовичу чину корнета.

Пергамент. Друк. 31,5x21,5см

АЛ-70

126. 7.08.1852.

Грамота царя Миколи I про присвоєння Григорію [Дмитровичу?] Милорадовичу чину корнета.

Пергамент. Друк. 22x32см

АЛ-68

127. 15.02.1859.

Атестат Санкт-Петербурзького училища ордена св.Катерини, виданий Софії Олександрівні Милорадович, сестрі Григорія Олександровича Милорадовича.

Рукопис. 38x51см

АЛ-106

128. 30.05.1902.

Грамота Синоду Ользі Кирилівні Милорадович за пожертву на будівництво дзвіниці при Троїцькій церкві м.Любеча.

Друк. 32,5x42,5см
АЛ-76

XIV. Різне.

129. 1.08.1837.

Реєстр речей, які залишилися в маєтку Іванівка Полтавської губернії.
Рукопис. 2с.

АЛ $\frac{19-6/3}{506}$

130. 16.07.1852.

Опис меблів, які виготовили столяри.
Рукопис. 3с.

АЛ $\frac{19-6/4}{506}$

131. 20.12.1858.

Реєстр книг, що знаходяться у скрині.
Рукопис. 2с.

АЛ $\frac{19-6/5}{506}$

132. 1868.

Атестати Іванівського кінного заводу на жеребців Багатого та Машистого.
Рукопис. 2с.

АЛ $\frac{19-3/18}{506}$

133. 31.10.1869. с.Самодурівка Шацького повіту Тамбовської губернії.

Атестат кінного заводу полковника Льва Васильовича Жихарева.
Друк, рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-3/16}{506}$

134. [60-ті рр. XIX ст.]

Атестат кінного заводу Віктора Микитовича Паніна на жеребця Любезного.
Друк, рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-3/17}{506}$

135. 11.1877. Чернігів.

Інструкція для попечителів і попечительниць початкових народних шкіл.
Друк. 3с.

АЛ $\frac{19-1/13}{506}$

136. Без дати.

Список садиб та полів, на які відсутні межові плани.
Рукопис. 1с.

АЛ $\frac{19-3/5}{506}$

137. Без дати.

Відомість оброків та викупів.

Рукопис. 3с.

АЛ $\frac{19-3/7}{506}$

О.КОВАЛЕНКО

Праця П.К.Федоренка “Архів Милорадовичів”*

Родина Милорадовичів залишила по собі помітний слід в історії старої України. Вихідці з далекої Герцеговини, вони досить швидко закоренилися в українському ґрунті, поріднилися з багатьма впливовими козацько-старшинськими фаміліями, прибрали до рук численні маєтки і посіли поважне місце серед місцевої, а потім і загальноімперської соціально-політичної еліти.

На особливу увагу заслуговує колоритна постать графа Г.О.Милорадовича (1839-1905) – громадського діяча, історика, колекціонера та мецената. Він значною мірою прислужився розвитку історичних досліджень та краєзнавчого руху в Україні. Ще у 50-х рр. XIX ст. Г.О.Милорадович плідно співпрацював з редакцією неофіційної частини “Черниговских губернских ведомостей”, яка на тоді відігравала роль своєрідного краєзнавчого центру. Згодом, впродовж 1896-1901 та 1903-1904 рр. Г.О. Милорадович обіймав посаду голови Чернігівської архівної комісії й чимало зробив для її становлення як архівної установи та краєзнавчої інституції.

Коло наукових інтересів Г.О.Милорадовича було досить різноманітним. Перу дослідника належить кілька ґрунтовних праць з історії Любеча, які містять цікаві відомості про історичну топографію та складну долю цього старовинного містечка. Одним з перших він започаткував вивчення історії та генеалогії українського дворянства, яке здебільшого походило з козацької старшини. Г.О. Милорадовичу належить також помітний внесок у скарбницю української археографії. На сторінках періодичних видань він ввів у науковий обіг цілу низку історичних джерел XVII-XIX ст., які зберігалися у його фамільному архіві [1]. Власне, саме Г.О. Милорадович ретельно впорядкував це унікальне зібрання документів, яке викликало неабиякий інтерес у фахівців.

У пореволюційні часи архів Милорадовичів спершу потрапив до Музею поміщицького побуту та мистецтва, облаштованого в чернігівському будинку Милорадовичів, а 1924 р. – до Чернігівського губернського (з 1925 р. – крайового) історичного архіву [2, 3]. “Цей досить великий фамільний архів, – зазначалося у тогочасному документі, – являє собою різнорідну збірку як з боку зовнішнього (папери ріжного формату в зошитах з твердими або м’якими палітурками, просто окремі папери), так і з внутрішнього (листування, щоденники, купчі, відомості про маєтки в різних формах). Здаточний опис лаконічно перелічує несистематизований матеріал, не даючи уявлення про зміст і склад архіву” [4, спр. 19, арк. 151]. На початку 30-х рр., коли Археографічна комісія Центрархіву України запланувала видання багатотомного “Огляду найважливіших фондів” українських архівів, фамільний архів Милорадовичів безпосередньо опинився у полі зору відомого чернігівського історика, архівіста і археографа П.К.Федоренка (1880-1962) [5]. На жаль, його ґрунтовна студія “Архів Милорадовичів” так і залишилась у рукопису [4, спр.34, арк. 9-19]. Значення її особливо зростає з огляду на те, що документи цього фонду загинули у роки останньої війни [4, спр.

* Друкується за: Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998 (за згодою автора)

166, арк.3]. Насамкінець зауважимо, що на сьогодні у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського зберігається вельми строкатий за своїм складом комплекс розрізаних документів, пов'язаних з родиною Милорадовичів, обставини появи якого у музеєсховищі досі остаточно не з'ясовані [6]. Сподіваємось, що публікація праці П.К.Федоренка проллє світло і на це питання.

Текст студії П.К.Федоренка друкується згідно з нормами сучасного українського правопису із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей машинописного оригіналу.

Примітки:

1. Оглоблин О. Милорадович Григорій // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Л., 1994. – Т. 4. – С. 1534; Коваленко О.Б. Історія Північного Лівобережжя у науковій спадщині Милорадовича // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – К., 1994. – С.9-11.

2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. Р-593. – Оп. І. – Спр. 1381. – Арк.100; Спр. 1537. – Арк. 75 зв.-76.

3. Федоренко П.К. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. – 1928. – Кн. 7. – С. 27.

4. ДАЧО. – Ф. Р-651. – Оп. 1.

5. Коваленко О.Б. Павло Федоренко як архівіст і археограф // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1997. – Ч.1. – С. 199-204.

6. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Інвентарний номер АЛ-506.

Архів Милорадовичів

I

Милорадовичі ведуть свій рід з Герцеговини [1]. Представники цього роду брати Михайло, Гаврило та Олександр Іллічі під час царювання Петра I емігрували з Герцеговини до Росії, оселилися на Україні й увійшли до складу козацької старшини. З цього часу починається інтенсивне нагромадження власності окремими особами цього роду. Про темп та методи цього нагромадження дає уяву стаття О.М. Лазаревського [2]. Син Михайла Степан (нар.близько 1699-1703 рр., помер 1756-1757 рр.) бунчуковий товариш, сотник Опошанський. 21 січня 1718 р. він одержав гетьманський універсал на с.Позніки Чорнуської сотні, 21 березня 1718 р. цю маєтність за ним закріплено царською грамотою. Одружений він був з Марією Михайлівною Гамаліївною. У Степана Михайловича було 7 синів та 5 дочок. Петро Степанович (народ. бл. 1723-1724 рр., пом.07.01.1799 р.) освіту набув у Київській академії. З 3-го січня 1762 р. він полковник армії й разом полковник Чернігівського козацького полку (останній), з 1783 р. – генерал-майор. Він є власник двох містечок, двох сіл, тридцяти п'яти деревень і трьох хуторів, у яких налічується 5281 душ кріпаків. Одружений він був з дочкою бунчукового товариша Софією Семенівною Полуботковою (народ. 28.11.1747 р., пом. 24.08.1773 р.). Брат Петра Степановича – Андрій (народ. бл. 1726-1727 рр., пом.02.11.1796 р.) навчався у Київській академії, брав участь у війні з Прусією (1759-61 рр.), у Турецькій війні (1769-1774 рр.), з 05.05.1779 р. – генерал-поручик, з 1781 р. – Чернігівський губернатор. Він є власник 3617 душ селян. Поховано його в Успенській церкві Чернігівського Єлецького монастиря. Його дружина Марія Андріївна походженням з роду Горленків. Третій брат Олександр Степанович помер 17.12.1757 р. у чині поручника Цегського піхотного полку.

До іншого покоління належали: 1) Семен Юхимович (народ. близько 1766 р.), який покинув службу в австрійській армії й року 1796 перейшов на службу до російської армії, з року 1801 він абшитований полковник гусарського полку; 2) Син Петра Степановича Григорій (народ. 08.01.1765 р., пом. 19.05.1828 р.) малоросійський пошт-директор (1791-

1792 рр.), Тавричеський губернатор (1802-1803 рр.). З 02.08.1803 р. покинув службу. За ним року 1824 налічується в Городницькому, Чернігівському та Сосницькому повітах 3962 душі, Лохвицькому, Гадяцькому, Пирятинському, Зіньківському, Миргородському та Золотоніському повітах 1524 душі, Катеринославському – 293 д., Херсонському – 39 д. кріпаків чоловічої статі. Поховано його в Чернігівському Троїцькому Іллінському монастирі. Зберігся надгробок. Одружений він був з Олександрою Павлівною Кочубеївною (народ. 1769 р., пом. 14.11.1838 р.). За нею року 1824 налічувалося у Константинградському повіті 561 д., Зіньківському – 301 д. і Полтавському – 427 д.

У Григорія Петровича було 7 синів та 5 дочок. З них Олександр Григорович (народ. 27.08.1793 р., помер 21.11.1868 р.) на службі з 1805 р., з 1830 р. був за Чернігівського генерального суддю (голова Палати Гражданського суду), з 1833 до 1842 р. був за почесного попечителя Чернігівської гімназії, з 1838 р. – член Чернігівського тюремного комітету. Поховано його в Чернігівському Троїцькому монастирі. Одружений він був з Софією Григорівною Туманською (народ. 23.11.1805 р., пом. 07.08.1890).

З братів Олександра Григоровича слід відзначити трьох: 1) Олексія Григоровича (народ. 09.10.1794 р., пом. 27.06.1825 р.), виховувався у Пажеському корпусі, з 1812 р. на військовій службі; 2) Ларивона Григоровича, недоумкуватого, який мав у Чернігівському та Городницькому повітах 934 д. кріпаків чоловічої статі. Помер 21.05.1864 р. в м. Лизні в Саксонії; 3) Сергія Григоровича (народ. 30.07.1805 р., пом. 29.08.1855 р.) – у військовій службі з 1827 до 1840 р., потім Зіньківський повітовий маршал, року 1824 за ним лічилося у селах Холявині, Порушині, Янівці та Товстолісі Чернігівської губернії та в Катеринославському повіті 715 д. кріпаків чоловічої статі. Помер нежонатим, поховано його у Здвиженському монастирі в Полтаві.

З дальшого покоління слід відзначити сина Олександрова Григорія Олександровича (народ. 24.09.1839 р., пом. 13.08.1905 р.), який виклопотав для себе та для своїх нащадків графський титул. Освіту набув у Пажеському корпусі. З 30.08.1888 р. генерал-лейтенант. З 01.06.1890 р. до жовтня 1896 р. – Чернігівський губернський маршал. З початку 60-х рр. був деякий час за мирowego посередника Городницького повіту. Був головою Чернігівської губернської архівної комісії. Зібрав та впорядкував сімейний архів, значну його частину опублікував у “Черниговских губернских ведомостях”, “Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете”, “Киевской старине”, “Русском архиве” й інших виданнях. За ним в Городницькому повіті 2829 і в Чернігівському повіті 3719 десятин землі.

II

Рід Милорадовичів являє собою певну єдність, коли розглядати його з боку генеалогічного. Генеалогічна основа надає єдності й архівному фонду Милорадовичів. Проте, маючи на увазі цю основу, рід Милорадовичів можна розглядати як суму окремих родових одиниць, які здебільшого є й окремі самостійні економічні одиниці (володіння окремим майном). Це дає нам можливість, не порушуючи суцільности архівного фонду, в основу його систематизації покласти розподіл архівного матеріалу відповідно цим родовим економічним одиницям, розглядаючи папери окремого представника роду Милорадовичів як окрему складову частину фонду. При цьому розподілі архів чоловіка і його дружини, розглядаючи сімейний союз як союз економічний, ми вважаємо за одне ціле, але систематизуючи матеріал, де можливо, відокремлюємо архівний матеріал того й другої. Крім персональних архівів, яких в архіві Милорадовичів налічується 10, чітко відокремлюються архівні матеріали Полуботків і Туманських. Справи, які стосуються до роду Милорадовичів взагалі, ми відокремлюємо в групу “справи родові”. Отже за цим розподілом архів Милорадовичів складається з 13 окремих частин.

I. Папери Степана Михайловича Милорадовича

Збереглася одна книжка в шкіряних палітурках (№ 1), в якій переписано копії двох царських грамот 19 лютого 1718 р. та 21 березня 1718 р. на с. Позніки, “Реєстр сколко за отцовські деньги покупил поля в подданных своих жителей Познинских” з 1721 до 1724 р., “Реєстр, сколко в разных посторонних людей при степу хуторском купил поля” з 1721 до 1748 р.

II. Папери Петра Степановича Милорадовича

Купчі на маєтки Петра Степановича у волості Любецькій Городницького повіту скупчено в кн.№ 2 (70 купчих, за роки 1771-1789), почасти в № 3 на Крестовську економію.

Далі йде збірник паперів “генерал-майора П.С.Милорадовича 1762-1783 годов” (№ 4), в якому вміщено копії царських грамот і гетьманських універсалів та оригінали службових паперів: пожалування в полковники, бригадири, службові атестати, нагороди. Значну частину цих паперів надруковано в книжці Г.О.Милорадовича “О роде дворян и графа Милорадовича” (К., 1871). До особистих паперів належать далі “Старинныя записки и реестры о деньгах, издержанных Черниговским полковником П.С.Милорадовичем в походах 1762, 1769, 1772, 1773 и 1783” (№ 5). В № 6 зібрано 31 документ (листи, рахунки, нотатки за 1773-1798 рр.) про подавання на монастирі, церкви та убогим, матеріали про будівництво церков у с. Позніках та м.Любечі, зберігся й опис Покровської Любецької церкви з 1783 р. (№ 7). Далі йдуть листи до Петра Степановича різних осіб (батька, братів, графа О.Безбородька) за час з 1753 по 1798 р., разом 32 листи. Листування має діловий характер – виплата по векселях, купівля маєтків та ін. (№№ 8, 10).

III. Папери Андрія Степановича Милорадовича

Збереглося всього 6 документів: листи до нього гр. П.О. Рум'янцева-Задунайського, гр. О. Безбородька та папери, які стосуються його службової діяльності за час 1791-1794 рр. (№ 10).

IV. Папери Семена Юхимовича Милорадовича

Збереглося 2 папери – формуляри 1801 р.

V. Папери Григорія Петровича Милорадовича та його дружини Олександри Павлівни, народженої Кочубей

1. Серед паперів Г.П. Милорадовича та його дружини значне місце посідають документи на власність (купчі, плани, отдаточні описи, уводчі листи, тестаменти, ділчі акти, ревізські сказки на кріпаків й ін.). Ці документи стосуються економії Любецької (№№ 12, 14, 15, 21, 22) за час з 1755 до 1835 р., разом 311 документів; Золотоніської (№ 13, за час 1802-1843 р., 15 докум.); Боровицької (№ 17, з 1771 р., 33 докум.); Вовчицької (№ 20, 1781-1812 рр., 9 докум.); Холявинської (№ 18, з 1717 р., 210 докум.). Окремі збірки тестаментів та поділочних актів Григорія Петровича та його дружини (№ 19, 1800-1832 рр., 16 докум.) та отдаточний опис на села Холявин та Янівку року 1797 (№ 16).

2. Окрему групу складають особисті справи Г.П. Милорадовича за час з 1765 до 1828 р., разом 142 документи. До складу цієї групи належать: його формуляри, відомості, що стосуються до його військової служби (№ 23), його навчання в Геттінгені (№ 23), його зшитки з математики (№ 25, 26) та інших дисциплін (№ 27), підручники (№ 28), різні нотатки (№ 29), папери з Капітула орденів, папери, що стосуються навчання його дітей в Пажеському корпусі (№ 24), реєстри різних речей (№ 30).

3. Третю групу складають листи до Г.П. Милорадовича. Тут ми маємо 12 листів дружини його за роки 1789, 1801 і 1807 (№ 33). Листи від батька його Петра Степановича (№ 34, за 1789-1793, 1797 рр., 52 листи) переважно господарчого змісту. Листи від дітей: Ларивона, Олександра, Дмитра, Михайла й Сергія (№ 32 за час 1780-1826 рр., 38 листів). І, нарешті, листи від різних осіб – В. Туманського, гр. О. Безбородька, гр. П. Завадовського,

гр. О. Воронцова, кн. О. Голіцина та ін. (№ 31, 1790-1816 рр., 49 листів). Листи В. Туманського, надруковані Г.О. Милорадовичем.

4. Папери Олександри Павлівни Милорадович. Тут ми маємо дільчий акт 1832 р., ревізські сказки кріпаків, опис банківських паперів, посаг дочки її Лизавети й інші (№ 35, за рр. 1826-1842, 24 документи).

5. Листи до Олександри Павлівни від її дітей (№ 36, 1823-1833 рр., 42 листи) та листи з додатком рахунків за різне вбрання (№ 37, 1829-1830 рр., 20 документів).

VI. Папери Олександра Григоровича Милорадовича та його дружини Софії Григорівни, народженої Туманської

1) Господарчі папери. За час з 1822 до 1864 р. збереглося 6 прибутково-видаткових книжок Олександра Григоровича по економіях Боровицькій, Вознесенській, Любецькій, Хотуницькій, Крестовській, Золотоніській (№ 38-43). Опис меблів, одягу, срібла й іншого майна, що належало Олександрю Григоровичу (№ 44, 1848-1851 рр.). В окремій книзі (№ 45) зберігаються описи спадщини Олександра Григоровича від Сергія Григоровича Милорадовича 1856 р., Михайла Григоровича Милорадовича 1851 р., Степана Олександровича Милорадовича 1842 р., Олександри Павлівни Милорадович 1838 р. Тут же описи рухомого та нерухомого майна, меблів, посуду, срібла, бронзи, кришталю й ін.

2) Листи до Олександра Григоровича:

а) від дружини його Софії Григорівни за рр. 1847, 1857, 1856-1858, 1860, разом 56 л. (№ 46);

б) від брата його Дмитра за 1819-1843 рр., 33 л. (№ 49);

в) від сина Григорія (“письма к родителям” №№ 50, 51, за рр. 1848-1867, разом 258 л.);

г) від різних осіб – гр. О. Кушелева, гр. В. Кочубея, кн. Репніна, М. Миклашевського й ін. за рр. 1818-1868, 134 л. (№ 47 та 48).

3) Особисті справи Олександра Григоровича: службові папери за рр. 1793-1868, 90 документів (№ 52,53), метричне свідоцтво (№ 54).

4) Господарчі та фінансові документи Софії Григорівни Милорадович. Домові прибутково-видаткові книжки за рр. 1844-1890 (№ 55-60), описи банкових білетів (№ 61 а, 61 б).

5) Листи до Софії Григорівни Милорадович:

а) від Олександра Григоровича за роки 1837, 1845, 1849, 1850, 1854-1858, 1860, 1862, 1865, 1867, разом 178 л. (№№ 62, 64). Цікаві з економічного боку – стан маєтків, промислові підприємства в економіях, торгівля й ін.;

б) від родини й знайомих – 96 л. (№ 63), від сина її Григорія Олександровича за рр. 1868-1890, разом 426 л. (№ 65-66).

VII. Папери Олексія Григоровича Милорадовича

Збереглося лише 6 документів за 1820-1825 рр.: особисті папери та листи від родичів (№ 10).

VIII. Папери Ларивона Григоровича Милорадовича

Збереглося лише 10 документів, які мають особистий характер – метричне свідоцтво тощо (№№ 67,40).

IX. Папери Сергія Григоровича Милорадовича

а) Особисті папери – формуляри, прохання й ін. з 1835 до 1855 р., 17 документів;

б) листи до нього від братів його Лева, Дмитра, Олександра – 10 л. за 1838-1842 рр. (№ 68).

X. Папери Григорія Олександровича Милорадовича

1. Господарчі папери. За час з 1857 до 1904 р. збереглося 6 прибутково-видаткових книжок Григорія Олександровича (№№ 145-150).

2. Листи до Григорія Олександровича. Листування являє собою 44 окремі книжки в пристойних палітурках. На корінці кожного тому напис:

“Письма писанья графу Гр. Алекс. Милорадовичу в... году”. За час з 1849 до 1904 р. збереглося понад 4500 листів (№№ 69-112). Тут ми маємо листи родичів, сторонніх осіб, редакцій та редакторів різних часописів і відношення офіційних та наукових установ. Між кореспондентами Г.О. Милорадовича ми зустрічаємо О.Лазаревського [3], О. Бодяньського, М. Білозерського, О. Шишацького-Ілліча, І. Шрага й ін. і, з другого боку, Чернігівського губернатора А. Анастасьєва, Чернігівського губернатора Є. Андрієвського й ін.

3. Щоденники Г.О. Милорадовича (№№ 113-142) мають вигляд гарно опрацьованих книжок (30 кн.). Щоденник починається з 1857 р. і закінчується 1905 роком. Бракує 7 книжок за роки 1897-1903, які певне загинули під час громадянської війни. Як додаток до щоденників треба розглядати “Воспоминания гр. Г.А. Милорадовича” (№№ 143-144). Щоденник сухо перелічує зовнішні факти життя: обіди, подорожі, концерти й ін. Вклеєно багато програм, меню, вирізок з газет й інш. Не дивлячись на бідність думки та одноманітність, автор мимоволі подає багатий матеріал для характеристики владущої поміщицької класи.

4. Особисті папери графа Г.О. Милорадовича. Тут ми маємо відомості про його навчання (№ 152), папери, які стосуються служби його на посаді мирного посередника (№№ 153, 154, 155), по рекрутських наборах у Ревелі й В'ятці (№ 156).

5. До п'ятого розділу я зараховую різні папери (Уагіа), які потрапили до архіву Г.О. Милорадовича завдяки його інтересу до того чи іншого питання. Тут є алфавети дворян Чернігівської губернії (№ 157), списки генералів царської свити (№ 158), матеріали для історії Пажеської корпусу (№ 159), документи, які стосуються до історії Любецького монастиря (№№ 163, 164), й інші (№№ 160, 161, 162, 165-169).

XI. Папери Туманських

Збереглася окрема “Книга на записку всех вещей, имеющихся в доме июля 1 дня 1807 году генерал-майора Григория Васильовича Туманского” (№ 170).

XII. Папери Полуботків

Тут ми маємо збірку старих документів – купчі, виписи з ревізій, вірющі листи, описи господарств, реєстр скринь з різним майном й ін. за роки 1619-1794, разом 295 документів (№ 172, 174, 175, 176, 177). Окремо слід відзначити “Дело о разделе Полуботковских недвижимых добр” за рр. 1662-1791 (№ 106), “Книгу пожитком й маетностям Полуботковым 1725 года” (№ 173). Деякі документи надруковані Г.О.Милорадовичем у брошурі “О роде дворян Полуботков” (К., 1870) і “Любеч” (М., 1871). № 173 надруковано в “Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете”.

XIII. Справи родові

В цю групу відокремлено збірки документів, які стосуються до роду Милорадовичів в цілому, або справи, які зачіплюють окремі групи Милорадовичів.

До першої підгрупи треба віднести такі справи, як “Родословная роспись рода Милорадовичей” (№ 179), “Доказательства дворянского происхождения рода Милорадовичей” (№ 180). До другої – судові процеси між родичами (№ 11) і збірки різних документів, до яких потрапляли тестаменти, реєстри підданців, реєстри посагу, листи, судові позви Скаржинських, Устимовичів, Полуботків, Стороженків, Лашкевичів, Єсимонтовських, Мосолових, Тишкевичів, Туманських, Скоропадських, Чорнишів, Томар, так або інакше пов'язаних з родом Милорадовичів (№№ 178, 181, 182, 151). Разом 240 документів за 1703-1867 рр.

III

Архів Милорадовичів в цілому являє собою дуже цінну збірку документів для історії шляхетства на Україні. Перші Милорадовичі оселяються на Україні якраз в момент

формування тут шляхетської кляси. Протягом XVIII і XIX ст. рід Милорадовичів буйно розквітає на українській чорноземлі, набуває величезних багатств, вступає в родовий зв'язок з наймогутнішим шляхетством, дає низку адміністраторів для старих і нових установ України. В архіві Милорадовичів зберігся документальний матеріал для всебічного висвітлення історичного процесу на Україні.

1) Найбільшу групу складають документи, які характеризують процес надбання шляхетством власності (землі, маєтки, кріпаки й ін.), починаючи з кінця XVII сторіччя. Матеріал цей зберігається переважно в документах різних економій (№№ 2, 4, 12, 14, 15, 21, 22 й ін.).

2) Разом із зростанням економічної могутності шляхетства йде його юридичне оформлення і закріплення за ним “командних висот” у громадянській та військовій службі. Матеріали цієї групи можна знайти в особистих паперах Милорадовичів (№№ 10, 23), загальнородових документах (№№ 179, 180) та листуванні.

3) У великому власницькому господарстві протягом двох століть в зв'язку з переходом до промислового капіталізму відбувалися значні зміни. В архіві Милорадовичів є багато матеріалів для характеристики великовласницького господарства в його двохсотрічному розвитку. Ці відомості збереглися почасти в господарчих документах, як ось прибутково-видаткові книжки різних економій (№№ 38-43, 55-60, 145-150), почасти в листуванні, яке за деякі роки переважане господарчими відомостями (№№ 62, 64, 46).

4) Разом з матеріалом економічним в архіві Милорадовичів збереглася сила матеріалів культурно-побутового характеру. Матеріал цей цікавий не тільки для характеристики матеріальної культури “дворянских гнезд”, а і духовних інтересів шляхетства. З цього боку найбільш цікаві щоденники Г.О. Милорадовича.

IV

З зовнішнього боку архів Милорадовичів являє собою 181 окрему книжку, які опрацьовано в міцні палітурки з шкіряними корінцями. На корінцях золотом видруковано заголовки. Крім цього є дві папки з окремими документами. Такий вигляд архів має завдяки Г.О. Милорадовичу, який старанно збирав родові документи, систематизував їх по одноманітних групах, опрацьовував у палітурки. Треба гадати, що архів в основному зберігся за винятком декількох щоденників Г.О. Милорадовича. Крім того деякі з цих щоденників пошкоджені: вирвано чистий папір з частиною тексту в книжках за роки 1876, 1885, 1893, 1894, 1905. Є здаточний опис, якого складено на підставі заголовків.

Примітки:

1. Щоб краще уявити складові частини цього архіву, я коротко спиняюся на генеалогії Милорадовичів. Докладні відомості про це див.: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. –К., 1912. – Т. III. – С. 513-546.

2. Лазаревский А.М. Люди Старой Малороссии: Милорадовичи // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 479-498.

3. Листи О.М. Лазаревського надруковані в “Українському археографічному збірнику” (Т.2.–К., 1927). Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 9-19.

Захворюваність на туберкульоз у Чернігівській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами “Земского сборника Черниговской губернии”)

Дана стаття є спробою на основі статистичних даних, вміщених в “Земском сборнике Черниговской губернии” показати динаміку захворюваності на легеневий туберкульоз населення Чернігівської губернії.

Почнемо з невеликого екскурсу в історію захворювання. Туберкульоз відомий людству з давніх-давен, ще з часів Стародавнього Єгипту. Саме туберкульоз кісток хребта був причиною смерті юного Тутанхамона, фараона 18 династії Нового царства (XIV ст. до н.е.). Клінічна картина туберкульозу детально була описана у працях вченого Стародавньої Греції – батька медицини Гіппократа, добре знав анатомічні особливості ураження цієї недугою давньоримський лікар Гален. З XVIII – до початку XX ст. ця хвороба була однією з головних причин смертності населення у багатьох країнах світу.

В кінці XIX – на початку XX ст. захворюваність на туберкульоз досягла масштабів всесвітньої епідемії, що, безумовно, підштовхнуло вчених до активного пошуку засобів та методів боротьби з “білою чумою”, як в ті часи називали цю страшну недугу. Саме наприкінці XIX ст. сталися грандіозні досягнення в даній області. Перш за все, це – відкриття німецького вченого Роберта Коха, який у 1882 р. виявив мікобактерію збудника захворювання (вона отримала назву – паличка Коха), а в 1890 – винайшов туберкулін. Через 12 років, 8 листопада 1895 р., інший німецький вчений Вільгельм Конрад Рентген відкрив X-промені, які пізніше назвали його іменем. Випромінювання, відкрите Рентгеном, дало можливість виявити в легенях осередок туберкульозу. Відомо, що над цією ж проблемою працював український вчений Іван Павлович Пулюй. 1877 року у “Віснику Віденської академії наук” він опублікував свою власну концепцію катодної трубки, а 1879 – і пропозиції по її удосконаленню. За винайдення вакуумної трубки (трубки Пулюя) її автор отримав срібну медаль на Всесвітній електротехнічній виставці в Парижі 1881 р. Всі статті І.Пулюя окремим збірником побачили світ у 1883 р., а через деякий час були перекладені англійською мовою. Чи знав про Івана Пулюя і його відкриття Вільгельм Рентген? У своїх статтях він ніколи не згадував про українського колегу, а весь науковий архів заповідав спалити відразу ж після своєї смерті, що було і зроблено.¹ Рентгенівський апарат дозволив побачити патологічний процес. На Чернігівщині перший рентген-кабінет був відкритий 1909 р. в Чернігівській губернській лікарні, з серпня 1909 по липень 1911 р. в ньому зроблено 63 рентгеноскопії та 88 рентгенографій.²

В кінці XIX – на початку XX століття була створена Міжнародна Ліга боротьби з туберкульозом, за емблему якої був прийнятий лотаринзький хрест з білою ромашкою. В Російській імперії перше товариство Всеросійської Ліги боротьби з туберкульозом було засноване у Москві в 1909 р. З цього приводу земський лікар Козелецького повіту Н.Масютін писав у 1911 р.: “...деятельность этой Лиги, конечно, только тогда может стать продуктивной, если везде откликнутся на её призыв, и повсеместно – по всем городам России – устроятся отделения этого общества. В Черниговской губернии начин в этом отношении следовало бы сделать городу Чернигову, попытка к этому уже сделана...”³

Перші відділення Всеросійської Ліги боротьби з туберкульозом на Чернігівщині були створені в Бахмачі та Чернігові в 1912 – 1914 рр.⁴ Товариствам необхідні були значні кошти для облаштування санаторіїв або спеціалізованих лікарень для лікування запущених випадків хвороби, проведення ізоляції таких хворих вдома, покращання їхнього харчування, влаштування лабораторій для безкоштовного дослідження, амбулаторного лікування

туберкуліном, розповсюдження інформації про цю небезпечну хворобу. З метою залучення коштів щорічно в день створення Ліги – 20 квітня – влаштовувалося так зване “Свято білої квітки”. Таке свято відбулося в 1911 р. і в Новгороді-Сіверському. Там місцевого осередку не було, а тому захід було проведено на користь Київського товариства. Зібрали майже 500 рублів. Все це свідчить, що населення ставилося надзвичайно співчутливо до мети і завдань товариств по боротьбі з туберкульозом.

Але організованої боротьби з цим страшним захворюванням у той період як по всій Росії, так і в Чернігівській губернії не проводилося. Щодо Чернігівщини, то про рівень захворюваності на туберкульоз свідчать статті лікарів та звіти земських управ, які поряд з іншими матеріалами друкувалися у щомісячнику “Земский сборник Черниговской губернии”, що видавався у Чернігові протягом 1868–1915 рр. Існуючі звіти, на жаль, давали тільки приблизну картину розповсюдження цієї небезпечної хвороби. Установити точне число туберкульозних хворих можна було тільки за умов широко доступної населенню, до того ж строго наукової медичної допомоги, а значить при реєстрації кожного випадку захворювання. Але в Чернігівській губернії карткової системи реєстрації хворих на туберкульоз не існувало. Як зазначав у 1886 р. земський лікар Борзенського повіту Гордон: “...не смотря на важность этой болезни, данных для анализа у нас не имеется. Место жительства, возраст, занятия заболевших, – факты, указывающие на наследственность или заражение, – всё это должно послужить в будущем предметом исследования”.⁵ Дані про високу ураженість населення губернії хворобою відображали (і то неповно) лише запущені форми легеневого туберкульозу, з приводу якого хворі зверталися до лікарняних установ.

При вивченні розповсюдження туберкульозу в Чернігівській губернії необхідно звернути увагу на те, що, по-перше, міста Чернігівської губернії за розмірами незначні і мало чим відрізнялися від великих сіл і, по-друге, населення губернії займалося переважно сільським господарством. Здавалося б із сільським господарством не пов’язані такі шкідливі для здоров’я умови праці, які є на фабриках і заводах, праця на свіжому повітрі повинна була б убезпечити селянина від цієї жахливої недуги. Але ж якраз серед багатьох причин, які сприяли появі все більшої кількості хворих, чи не найперше місце відводилося скупченості населення: поява одного хворого неодмінно викликала ряд нових випадків захворюваності серед сільського населення. Цікаві дані про скупченість людей в окремих селянських господарствах дав загальний перепис населення 1897 р. За даними перепису в Чернігівській губернії налічувалося (без міст) 36532 господарства. Із цього числа частка господарств, що складалося з двох чоловік була найменшою, а господарства, до складу яких входило 6-10 і більше осіб, – найбільшою. А якщо згадати, що селянське житло складалося з однієї кімнати, то зрозуміло, яка загроза існувала для всіх членів родини, якщо серед них був хворий на туберкульоз.

Звернемося до статистичних даних про захворюваність населення на легеневий туберкульоз. В “Земском сборнике Черниговской губернии” за 1875 р. зазначено, що за 9 років з часу створення земської медицини (була започаткована на Чернігівщині 2 листопада 1865 р., коли Чернігівська земська управа прийняла від Приказу громадського опікування 15 повітових лікарень з 554 ліжками і 120 ліжок у губернському місті, а також штат медичних працівників – 15 повітових лікарів і 36 фельдшерів) по Чернігівській губернії захворюваність населення на легеневий туберкульоз зросла до 5,2% в порівнянні з показником приказної медицини – 2,1% (приказна медицина існувала на Чернігівщині в 1782-1865 рр.). Але смертність від нього за цей період була значно менша – 32,93% – проти – 42,2% приказної медицини.⁶ Тут же наведена таблиця “Динаміка хворих в Чернігівських богоугодних закладах 1866-1875 рр.” (Чернігівські богоугодні заклади були передані земству у жовтні 1865 р., хоча земський період вважався тільки з 1866 р.), де подані дані про хворих на легеневий туберкульоз. Підсумовуючи дані таблиці, можна зазначити, що за цей період чисельність хворих у згаданих закладах становила 926 чоловік, з них 539 чол. (58,2%) вилікувалось, 305 чол. (32,9%) – померло.⁷

У звіті Чернігівської земської управи за 1883 рік міститься “Загальна відомість про кількість хворих у Чернігівській губернській лікарні за 1883 рік”, де фіксуються дані про 71 захворювання. Вона свідчить, що серед пацієнтів губернської земської лікарні було 66 хворих на туберкульоз (бугорчатку), 47 з них – вилікувалося, 6 – продовжили лікування в наступному, 1884 році, 13 – померло. Всього протягом року в лікарні померло 159 осіб. Смертність від туберкульозу посідала третє місце.⁸

Динаміку розповсюдження захворюваності населення губернії дає наступна таблиця:⁹

Роки	Зареєстровано хворих
1888	2656
1889	2685
1890	3446
1891	4268
1892	4094

Окремо подана статистика за 1903 рік: населення губернії – 2619390 чоловік, кількість хворих – 9783 чоловік, тобто на кожні 10000 населення припадало 37,3 хворих. Слід зазначити, що цей показник набагато перебільшував середню захворюваність на легеневий туберкульоз в Росії, яка в тому ж 1903 р. становила 29,8 хворих на 10000 населення.

І хоча, як уже зазначалося, в Чернігівській губернії спеціальних досліджень захворюваності населення на туберкульоз не проводилося, але все ж, користуючись наявними звітами земських, міських, приватних лікарів, можна констатувати, що за період від 1890 до 1903 р. в середньому на 10000 населення в губернії припадало 27,9 хворих, зі стійкою тенденцією щорічного збільшення.

Туберкульоз, і зокрема легеневий, був народним лихом для всієї Чернігівської губернії. Земський лікар В. Сукенніков, який багато сил і енергії віддав боротьбі з цією страшною недугою, у своїй статті “Материалы для изучения туберкулёза легких Черниговской губернии” відмічав, що “...главной причиной, обуславливающей общественное значение туберкулёза легких, справедливо считают высокую смертность от этой болезни. Врачебная наука не знает ещё верного средства для излечения разившегося недуга, а если туберкулёз легких и числится в настоящее время среди излечимых болезней, то возможность излечения относится только к её начальным стадиям. Навстречу больному должно со своей помощью выступить и общество, и государство; оно одно может затратить большие суммы на постройку и содержание гигиенически обставленных санаториев. При современных условиях жизни такое лечение является недостижимым идеалом и поневоле приходится считаться с тем фактом, что начальные стадии превращаются в хронические и что почти каждый, заболевший туберкулёзом легких, рано или поздно становится жертвой своей болезни”.¹⁰ В.Сукенніков у своїх працях, надрукованих в “Земском сборнике”, оприлюднив дані про захворюваність населення на туберкульоз в Борзенському, Ніжинському і Чернігівському повітах. У статті “Чахотка в Черниговской губернии” він подав загальну картину розповсюдження цього захворювання в 15 повітах Чернігівської губернії протягом 1890–1903 рр. та 1904–1905 рр. Порівнюючи показники розповсюдження легеневого туберкульозу, можна констатувати, що захворюваність на цю страшну недугу зроста серед населення як по всій губернії в цілому, так і в кожному окремому повіті, крім Новгород-Сіверського, де, починаючи з 1895 р., було помітне зменшення хворих на сухоти.

В період від 1890 до 1903 р. найбільша кількість хворих припадала на Конотопський повіт – 44,3 чоловік на 10000 населення, потім йшов Борзенський – 43,9, на третьому місті був Чернігівський повіт – 37,4 хворих.

Статистика також свідчить, що за 1904-1905 рр. послідовність повітів за рівнем розвитку в них туберкульозу змінилася. Так, у Чернігівському повіті на 10000 населення припадало 62,0 хворих, у Ніжинському – 58,1, у Конотопському – 49,6.¹¹ Таким чином, найбільш

уражені туберкульозом були Чернігівський, Ніжинський, Конотопський і Борзенський повіти. Найменша кількість хворих була зареєстрована в Суразькому, Новозибківському та Остерському повітах. Але слід зауважити, що Борзенський, Ніжинський та Конотопський повіти, де туберкульоз був розповсюджений більше, ніж в інших повітах, відрізнялися і більшою густотою населення. З іншого боку, Остерський був найменше уражений, але і густота населення тут також була значно менша. Аналізуючи наведені Сукенниковим дані, можна констатувати, що по Чернігівській губернії, починаючи з 1890 по 1905 р. включно, захворюваність на туберкульоз збільшилась втричі.

Відомо, що сухоти – виліковна хвороба, але тільки на початкових стадіях і за умов тривалого перебування хворих у спеціально обладнаних закладах – санаторіях. Як відмічав лікар В. Сукенников, у 1907 р. таких санаторіїв у Чернігівській губернії не було, у кращому випадку хворий потрапляв у лікарняний заклад. Найбільший відсоток стаціонарних хворих було зареєстровано у Мглинському повіті – 3,9, а найменший – у Чернігівському – 1,66, включаючи і губернську земську лікарню. Із всього числа зареєстрованих хворих на туберкульоз тільки 4,7 % користувалися лікарняним лікуванням. Для хвороби, яка потребує виключно стаціонарного лікування, такий відсоток надзвичайно малий. Інші 95,35 % хворих лікувалися амбулаторно. На превеликий жаль, точних даних про долю цих хворих немає. Але і стаціонарне лікування на той час не приносило бажаних результатів. В лікарняних закладах в цей період помирало щорічно 21,7 % пацієнтів-туберкульозників. А загалом, кількість померлих в лікарнях від сухот становила 12 % від загального числа померлих. Найбільша смертність хворих на легеневий туберкульоз в лікарняних закладах відмічалася у Глухівському повіті – 28,2 %, Чернігівському – 26,8 %, Новгород-Сіверському – 26,5 %.¹² В. Сукенников у 1907 р. писав: “... мне кажется, что следующий вывод будет правилен – чахотка сильно развита в Черниговской губернии, но при сохранении современных условий жизни и лечения чахотка будет продолжать развиваться, и всякая борьба с ней только посредством выдачи лекарств и посредством больничного лечения – безрезультатна”.¹³

У зв'язку з відсутністю мережі протитуберкульозних закладів допомога хворим була вкрай недостатня. Сухі цифри свідчать, що серед стаціонарних хворих губернії на початку ХХ ст. (1901–1905 рр.) хворі на легеневий туберкульоз в середньому складали всього 2,3 %. А той факт, що за 3 роки – з 1909 по 1911 – у місті Прилуки в інфекційне відділення земської лікарні було госпіталізовано всього 23 хворих на сухоти, говорить сам за себе.¹⁴

Таким чином, надзвичайно поганий санітарний стан міст і сіл, низький життєвий рівень населення, недостатність медичного персоналу (в 1913 р. в Чернігівській губернії налічувалося лише 230 лікарів – 1 лікар на 23200 чоловік) призвели до колосального рівня захворюваності населення. Про це красномовно писала у 1913 р. “Черниговская земская неделя”: “Достаточно прочесть доклад доктора Сахновского VII съезду врачей о туберкулёзе в Черниговской губернии, чтобы убедиться, что губерния по числу заболеваний занимает первое место среди остальных”.¹⁵ Такий невтішний стан справ ілюструє і статистика: на 10000 населення губернії у 1890 р. припадало 10,1 хворих, а в 1914 р. – 55,2.¹⁶ Як кажуть, коментарі зайві.

Не дивлячись на величезний прогрес, досягнутий у галузі фтизіатрії протягом минулого, ХХ ст., на превеликий жаль, у ХХІ ст. туберкульоз увійшов непереможеним. Він і сьогодні залишається гострою проблемою як у всьому світі, так і в Україні.

У 1995 р. експерти Всесвітньої організації охорони здоров'я зафіксували в Україні епідемію туберкульозу, оскільки кількість хворих перевищувала 1 % населення. Епідемія прогресує і набуває загрозливих масштабів. За даними статистики у 2002 р. в нашій державі щоденно реєструвалося 82 нових хворих на туберкульоз, а 30 хворих помирало.

З метою координації зусиль, раціонального використання наявних засобів, посилення боротьби з підступною недугою 20 серпня 2001 р. був підписаний Указ Президента України “Про національну програму боротьби з захворюванням на туберкульоз на 2002-2005 роки”. Програма містить заходи з профілактики, виявлення, діагностування туберкульозу, лікування

хворих. На її реалізацію передбачені кошти у розмірі 481,6 млн. грн.

В 2002 р. був установлений Всеукраїнський день боротьби із захворюванням на туберкульоз, він співпадає з Всесвітнім днем – 24 березня (саме цього дня Роберт Кох відкрив збудника хвороби).

Для виходу з кризи, яка спостерігається в Україні у зв'язку з епідемією туберкульозу, цілком очевидно, необхідні глобальні зрушення соціально-економічного характеру, в першу чергу, підвищення життєвого рівня громадян. Інакше, у найближчі 10 років кількість хворих на туберкульоз може збільшитися вдвічі, а смертність – у 2,5 рази.¹⁷

¹ Doctor. – 2002. – № 4. – С.9.

² Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – С.28.

³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 6. – С.175.

⁴ Опыт борьбы с туберкулёзом в Черниговской области. – Чернигов, 1967. – С.9.

⁵ Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. – № 10. – С.61.

⁶ Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 4. – С.188.

⁷ Там само. – Приложение: Отчёт Черниговской губернской земской управы за 1874-1875 гг.

⁸ Отчёт Черниговской губернской земской управы за 1883 год. – Чернигов, 1884. – С.592.

⁹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 1. – С.44.

¹⁰ Там само. – С.55.

¹¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 4. – С.64-65.

¹² Там само. – С.71-72.

¹³ Там само. – С.73.

¹⁴ Опыт борьбы с туберкулёзом в Черниговской области. – С.9.

¹⁵ Черниговская земская неделя. – 1913. – № 14.

¹⁶ Опыт борьбы с туберкулёзом в Черниговской области. – С.9.

¹⁷ Doctor. – 2002. – № 4. – С.14.

Показчик публікацій у газеті “Черниговское слово” (1906 – 1907 рр.)

З 1 листопада 1906 року в Чернігові почало виходити нове періодичне видання, яке замінило неофіційну частину “Черниговских губернских ведомостей”, – політична, економічна, літературна газета “Черниговское слово”. Редакція цього друкованого органу розташовувалася в будинку дворянського зібрання (не зберігся). Прийом оголошень та оформлення передплати здійснювалися при губернській друкарні (нині в цьому приміщенні знаходиться Державний архів Чернігівської області), а пункт реалізації газети знайшов собі притулок на вул. Мстиславській, 30, біля аптеки Маркельса (тепер – аптека №1).

Головним редактором було призначено П.Дмитрієва.

На шпальтах газети подавалася інформація про події політичного, соціально-економічного та культурного життя в Російській імперії. Окремі публікації більш детально висвітлювали життя Чернігівської губернії. Інформація розподілялася за такими рубриками:

1. Відділ офіційний – урядові розпорядження та накази, а також адміністративні розпорядження по Чернігівській губернії.

2. Хроніка – інформація про останні події в Чернігові та губернії.

3. Кореспонденти “Черниговского слова” – інформація з міст, містечок, сіл губернії.

4. Огляд преси – огляд найважливіших видань країни.

5. Внутрішні повідомлення – інформація про події в Російській імперії.

6. Вісті з-за кордону – подавалися в окремих номерах.

7. Телеграми до “Черниговского слова” С.-Петербурзького телеграфного агентства – повідомлення з міст Російської імперії.

8. Історична довідка – невеликі нариси, присвячені історії Чернігівщини. Ця рубрика існувала до №170.

9. Реклама, оголошення.

Показчик має на меті полегшити пошук інформації краєзнавчого характеру. Він складається з трьох розділів – тематичного, географічного та іменного. Зазначені номери газети та сторінка, на якій вміщена відповідна інформація, – це, переважно, рубрики 2, 3 та 8. Іменний показчик складений російською мовою, оскільки у багатьох випадках повні імена та імена по-батькові не встановлені і правильно перекласти їх з російської мови, якою видавалася газета, неможливо. Крім того, в іменному показчику зазначені публікації, які містять списки осіб і можуть стати у нагоді під час пошуку інформації про окремих людей.

Пропонований показчик не претендує на вичерпну повноту і всеосяжність. Це лише перші кроки у такій складній, копіткій, трудомісткій роботі, якою, безумовно, є укладання показників.

ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1. Вибори до II Державної думи:

№2, с.2; №38, с.3; №44, с.3; №46, с.3; №47, с.3; №48, с.2; №50, с.2; №55, с.3; №56, с.2; №57, с.2; №58, с.1; №60, с.2; №61, с.2; №65, с.1-2; №68, с.2; №69, с.2; №70, с.2; №71, с.2-3; №72, с.3; №74, с.3; №79, с.2; №80, с.2; №81, с.2; №84, с.2-3; №89, с.2; №90, с.2, 3; №107, с.2; №174, с.5.

2. Вибори до III Державної думи:

№142, с.4; №179, с.3; №236, с.2; №238, с.1; №241, с.2; №242, с.2; №243, с.2; №245, с.2; №246, с.2; №247, с.2; №248, с.2; №249, с.2; №250, с.1; №252, с.2, 3; №253, с.2; №254, с.1;

№255, с.2, 3; №256, с.1-2; №257, с.2; №259, с.2; №260, с.1-2; №261, с.1-3; №262, с.1; №263, с.2, 3; №264, с.2; №265, с.2, 3; №266, с.2; №267, с.2; №269, с.2; №271, с.2; №273, с.1; №274, с.2; №275, с.2; №276, с.1, 2, 4; №277, с.1; №278, с.2; №279, с.2, 3; №283, с.3; №331, с.1-2.

3. Чернігівський губернатор:

3.1. Призначення, нагородження, поїздки по губернії:

№2, с.2; №18, с.2; №50, с.2; №103, с.2; №204, с.2; №222, с.2; № 224, с.1-2; №225, с.3; №242, с.2; №278, с.2; №318, с.2.

3.2. Циркуляри, розпорядження:

№1, с.2; №58, с.1; №101, с.2; №106, с.2; №174, с.1; №194, с.1; №240, с.1; №261, с.2; №267, с.1.

3.3. Губернське правління:

№13, с.3; №75, с.4; №304, с.2; №327, с.2-3; №334, с.2.

4. Земство:

4.1. Губернське:

№1, с.2; №18, с.3; №19, с.1; №21, с.1,3; №22, с.3; №23, с.3; №24, с.1,2; №25, с.2-3; №26, с.2; №27, с.3; №28, с.2-3; №29, с.2; №30, с.2-3; №31, с.3; №32, с.2-3; №33, с.2,3; №34, с.2-3; №86, с.2; №105, с.2-3; №172, с.2; №173, с.2; №174, с.2; №175, с.2; №250, с.1, 2; №264, с.2; №267, с.2; №279, с.2; №305, с.1; №307, с.2; №309, с.2; №311, с.1-2; №315, с.1; №316, с.2; №317, с.2; №319, с.2; №320, с.2; №321, с.2; №322, с.1; №323, с.2.

4.2. Повітові:

№2, с.3; №3, с.3; №7, с.3; №9, с.2; №10, с.3; №11, с.3; №13, с.3; №14, с.3; №16, с.3; №17, с.3; №23, с.3; №27, с.3; №53, с.2; №73, с.3; №111, с.2; №142, с.2; №220, с.2; №233, с.1,2; №234, с.2; №235, с.2; №240, с.1; №246, с.2; №247, с.2; №250, с.2; №251, с.1; №264, с.2-3; №265, с.2; №266, с.2; №268, с.2; №269, с.2; №282, с.1-2; №285, с.2; №290, с.2; №291, с.2; №293, с.2; №294, с.2; №295, с.3; №297, с.2; №299, с.2; №304, с.2

5. Міське самоврядування:

5.1. Чернігів:

№1, с.2; №3, с.3; № 5, с.3; №8, с.2; №11, с.2; №14, с.2; №34, с.2; №36, с.2; №41, с.1; №54, с.3; №55, с.2; №57, с.2; №82, с.3; №87, с.2; №89, с.2; №94, с.2; №96, с.2; №98, с.2; №106, с.2; №111, с.2; №114, с.2; №117, с.2; №123, с.2; №126, с.3; №128, с.2; №147, с.2; №151, с.2; №157, с.1; №167, с.2; №170, с.2; №177, с.3; №189, с.2; №201, с.2; №205, с.2; №232, с.2; №245, с.2; №248, с.2; №256, с.2; №257, с.2; №264, с.2; №270, с.2; №272, с.2; №273, с.2; №281, с.2; №284, с.2; №287, с.1; №288, с.2; №293, с.2; №295, с.3; №296, с.2; №297, с.2; №299, с.3; №301, с.1-2; №302, с.1-2; №309, с.2; №312, с.2; №317, с.2; №319, с.2; №322, с.2; №325, с.2; №326, с.2; №329, с.2; №330, с.2; №331, с.2.

5.2. Інші:

№36, с.3; №190, с.2; № 202, с.2-3.

6. Соціально-економічний розвиток:

6.1. Промисловість:

№43, с.2; №92, с.2; №245, с.2; №268, с.2.

6.2. Ремесло і сільське господарство:

№11, с.2; №33, с.3; №43, с.2; №48, с.4; №71, с.2; №93, с.2; №141, с.4; №189, с.3; №191, с.2; №211, с.2; №232, с.2; №243, с.4; №254, с.2; №285, с.2; №291, с.2; №300, с.2; №305, с.2; №314, с.2; №326, с.2.

6.3. Землеустрій:

№4, с.3; №11, с.3; №13, с.3; №18, с.2; №108, с.2; №121, с.2; №130, с.2; №154, с.2; №161, с.2; №166, с.2; №170, с.2; №171, с.3; №185, с.3; №194, с.2; №205, с.3; №223, с.2; №244, с.2; №252, с.3; №269, с.2; №280, с.2; №303, с.1; №304, с.2; №321, с.2; №324, с.2.

6.4. Транспорт:

№18, с.3; №48, с.3; №126, с.3; №129, с.2-3; №130, с.4; №212, с.2; №220, с.2; №221, с.2; №222, с.2; №225, с.2; №227, с.2; №269, с.2; №285, с.2; №305, с.1; №320, с.1; №323, с.2; №326, с.2.

6.5. Фінанси:

6.5.1. Банки:

№167, с.2; №191, с.3; №213, с.2; №262, с.3.

6.5.2. Кредит:

№20, с.3; №40, с.3; №121, с.2; №194, с.2; №207, с.2; №211, с.2; №252, с.2; №287, с.2; №292, с.2; №294, с.2; №321, с.2; №324, с.2; №330, с.2.

6.5.3. Податки:

№152, с.2; №175, с.3; №212, с.2; №288, с.2; №291, с.2.

6.6. Кооперація:

№39, с.3; №96, с.2; №141, с.4; №214, с.2; №221, с.2; №231, с.2; №238, с.4; №239, с.2,3; №242, с.2; №246, с.2; №247, с.2; №249, с.2; №251, с.2; №252, с.2; №253, с.2; №254, с.2; №259, с.2; №262, с.3; №272, с.2; №274, с.2; №283, с.2; №289, с.3; №312, с.2; №324, с.2; №326, с.2; №329, с.2.

6.7. Торгівля:

№71, с.3; №86, с.2; №88, с.2; №90, с.3; №110, с.1; №124, с.2; №149, с.2; №164, с.2; №176, с.3; №192, с.2; №209, с.2; №243, с.3; №246, с.4; №255, с.2; №259, с.2; №267, с.2; №268, с.2; №293, с.4; №305, с.4.

6.7.1. Ціни на деякі товари:

№43, с.3; №83, с.2; №131, с.2; №142, с.2; №165, с.2; №214, с.2; №215, с.2; №221, с.2; №232, с.3; №235, с.2; №251, с.2; №252, с.2; №279, с.2; №293, с.2; №317, с.2.

6.7.2. Реклама магазинів Чернігова:

№89, с.4; №129, с.1; №132, с.4; №133, с.4; №179, с.4; №180, с.4; №245, с.4.

6.8. Соціальні питання:

№34, с.2; №94, с.2; №102, с.2; №105, с.2; №285, с.3; №303, с.1; №304, с.4; №305, с.2-3; №306, с.1; №312, с.1; №313, с.2; №316, с.2; №327, с.2; №333, с.1.

6.9. Переселенці:

№68, с.2; №204, с.2; №218, с.2; №262, с.1; №264, с.2; №267, с.3; №272, с.2; №289, с.2; №308, с.2.

7. Міське господарство, пошта, телеграф:

7.1. Чернігів:

№2, с.2; №12, с.4; №13, с.2; №19, с.3; №43, с.3; №55, с.3; №70, с.2; №76, с.2; №81, с.2; №83, с.2; №84, с.2; №90, с.3; №91, с.2; №96, с.2; №104, с.1; №118, с.2; №119, с.2; №122, с.1; №123, с.2; №127, с.2; №130, с.2,4; №135, с.2; №136, с.2; №141, с.2; №142, с.2; №156, с.3; №168, с.2; №170, с.3; №185, с.3; №188, с.2; №193, с.2; №198, с.2; №200, с.2; №202, с.2; №204, с.2; №206, с.2; №210, с.2; №215, с.2; №227, с.2; №233, с.2; №236, с.2; №242, с.2; №250, с.2; №254, с.4; №255, с.2; №259, с.2; №260, с.2; №261, с.2; №264, с.1; №267, с.3; №269, с.2; №270, с.2; №271, с.2,3; №277, с.2; №286, с.2; №290, с.2; №322, с.1.

7.2. Інші міста:

№5, с.3; №19, с.3; №70, с.2; №79, с.2-3; №83, с.3; №92, с.3; №101, с.3; №113, с.2; №142, с.2-3; №146, с.3; №203, с.2; №216, с.2-3; №230, с.3; №276, с.2; №312, с.2; №313, с.2; №326, с.2.

8. Політичні партії:

8.1. “Союз русского народа”:

№2, с.1; №4, с.3; №14, с.2; №17, с.3; №26, с.3; №29, с.2; №30, с.2; №34, с.2; №41, с.3; №52, с.2-3; №56, с.2; №59, с.2; №60, с.2; №62, с.2; №65, с.1-2; №66, с.2-3; №68, с.2; №69,

с.2,3; №90, с.3; №97, с.2; №107, с.2; №109, с.2; №114, с.2; №128, с.2; №131, с.2; №136, с.2; №145, с.2; №171, с.2; №177, с.1; №187, с.2; №189, с.2-3; №207, с.2; №216, с.2; №219, с.2; №247, с.3; №255, с.2; №264, с.1; №308, с.2; №311, с.2; №328, с.2; №332, с.3.

8.2. Інші партії:

№23, с.3; №60, с.2; №70, с.2; №87, с.2; №162, с.4.

9. Питання військового відомства:

№1, с.2-3; №6, с.2; №7, с.2; №10, с.3; №230, с.3; №231, с.2; №236, с.2; №237, с.2; №241, с.2; №243, с.2; №244, с.2; №245, с.2; №246, с.2; №261, с.2; №264, с.2; №280, с.2; №286, с.2; №297, с.2; №298, с.2; №301, с.2; №306, с.1; №308, с.2; №310, с.2; №330, с.2; №333, с.1-2.

10. Пожежна справа:

№3, с.3; №27, с.2; №83, с.3; №110, с.2; №127, с.2; №198, с.2.

11. Чернігівське страхове товариство:

№2, с.2; №38, с.3; №84, с.2; №247, с.2; №275, с.2; №277, с.2; №324, с.2.

12. Медицина:

№8, с.3; №13, с.3; №20, с.2; №35, с.2; №57, с.3; №62, с.3; №82, с.3; №86, с.2; №101, с.2; №114, с.3; №115, с.2; №120, с.3; №140, с.2; №195, с.4; №202, с.2; №219, с.2; №232, с.2; №233, с.2; №237, с.2; №239, с.2; №240, с.1; №246, с.2; №250, с.1; №259, с.2; №264, с.2; №265, с.2; №266, с.2; №267, с.2,3; №268, с.2; №270, с.1,2; №271, с.2; №272, с.2; №278, с.2,3; №280, с.2; №281, с.2; №285, с.2; №288, с.2; №297, с.2.

13. Освіта:

13.1. Загальна інформація, початкова освіта:

№2, с.1,2; №10, с.3; №14, с.3; №18, с.3; №28, с.3; №29, с.2; №32, с.3; №33, с.3; №38, с.3; №40, с.3; №43, с.3; №52, с.1; №53, с.2; №56, с.2; №60, с.4; №65, с.2; №74, с.3; №90, с.3; №98, с.2; №100, с.2; №105, с.4; №108, с.3; №110, с.2; №123, с.3; №127, с.2; №133, с.2; №145, с.2; №156, с.3; №166, с.1; №180, с.3; №206, с.2; №226, с.2; №230, с.1; №240, с.2; №244, с.2; №246, с.2; №255, с.2; №259, с.2; №272, с.2; №282, с.1; №283, с.1-2; №291, с.2; №295, с.1; №296, с.3; №298, с.1; №304, с.2; №306, с.2; №313, с.2; №316, с.2; №317, с.2; №324, с.2; №325, с.1; №326, с.2; №327, с.2; №331, с.2; №333, с.1; №334, с.2.

13.2. Гімназії і прогімназії:

№5, с.3,4; №55, с.1; №58, с.4; №131, с.2; №138, с.1; №171, с.2; №173, с.3; №187, с.3; №198, с.1; №209, с.1; №214, с.2; №263, с.2-3; №329, с.2.

13.2.1. Чернігівська жіноча гімназія:

№3, с.2; №20, с.3; №55, с.2; №68, с.2; №73, с.2; №78, с.3; №90, с.3; №100, с.2; №105, с.2; №207, с.2; №230, с.3; №241, с.1; №250, с.1; №286, с.2-3; №290, с.1-2; №323, с.2; №325, с.2.

13.2.2. Чернігівська чоловіча гімназія:

№9, с.2; №12, с.3; №13, с.3; №20, с.3; №33, с.2; №50, с.2; №61, с.4; №67, с.2; №74, с.1; №96, с.2; №99, с.2; №102, с.1; №132, с.2; №134, с.2; №143, с.2; №179, с.1; №227, с.2; №233, с.2; №235, с.4; №245, с.2; №249, с.2; №273, с.2; №331, с.2.

13.2.3. Чернігівські приватні гімназії:

№35, с.3; №72, с.3; №72, с.3; №178, с.1; №195, с.1; №196, с.2; №200, с.1; №219, с.1; №240, с.1; №244, с.1; №247, с.1-2; №249, с.1; №285, с.2.

13.3. Чернігівське реальне училище:

№33, с.2; №47, с.3; №76, с.2; №97, с.2; №103, с.2; №125, с.2; №238, с.1; №319, с.2; №324, с.2.

13.4. Чернігівська духовна семінарія:

№22, с.4; №29, с.3; №33, с.2; №36, с.4; №105, с.2; №180, с.3; №183, с.2; №186, с.3; №188, с.3; №238, с.2; №264, с.2.

13.5. Спархіяльні (духовні) училища:

№125, с.4; №141, с.4; №183, с.2; №186, с.3; №272, с.2; №279, с.2; №298, с.2; №333, с.1.

13.6. Професійна освіта:

№25, с.3; №41, с.2; №59, с.4; №127, с.2; №143, с.3; №213, с.2; №244, с.2; №255, с.2; №256, с.2; №281, с.1; №298, с.2; №324, с.3.

13.7. Музична освіта:

№18, с.3; №238, с.4; №240, с.1,3; №251, с.4; №252, с.1; №322, с.4.

13.8. Вища школа:

№40, с.1; №51, с.1; №149, с.4.

13.9. Освіта для дорослих:

№26, с.3; №264, с.3.

14. Культура:

14.1. Бібліотеки, книжкова торгівля, друкарня:

№3, с.3; №31, с.3; №41, с.3; №79, с.4; №115, с.4; №225, с.2; №233, с.2; №306, с.2; №313, с.2.

14.2. Музеї, виставки, історико-культурні події:

№12, с.4; №13, с.4; №33, с.4; №42, с.2; №48, с.2; №83, с.2; №85, с.2; №91, с.4; №98, с.4; №147, с.2; №247, с.2; №249, с.2; №251, с.2; №252, с.2; №253, с.2; №258, с.2-3; №260, с.2; №261, с.2; №264, с.2; №269, с.2; №271, с.2; №278, с.2; №283, с.2; №288, с.1; №289, с.2-3; №293, с.2; №294, с.2; №295, с.2-3; №323, с.2; №326, с.2.

14.3. Музика, концерти:

№18, с.3; №20, с.3; №39, с.3; №48, с.3; №55, с.2; №62, с.3; №90, с.3; №105, с.2; №109, с.2; №113, с.2; №114, с.2; №115, с.2; №122, с.1; №126, с.3; №132, с.2; №137, с.2; №170, с.2; №180, с.3; №195, с.2; №217, с.3; №220, с.2; №226, с.4; №246, с.4; №293, с.2; №296, с.2; №315, с.1; №321, с.2-3.

14.4. Театр, цирк:

№1, с.4; №2, с.3; №18, с.1; №19, с.1; №38, с.3; №39, с.3; №43, с.2; №47, с.3; №54, с.3; №64, с.3; №94, с.2,4; №97, с.3; №107, с.3; №112, с.2; №119, с.2; №128, с.2; №130, с.4; №131, с.4; №132, с.2; №133, с.4; №137, с.2; №202, с.4; №204, с.2; №207, с.4; №208, с.2; №210, с.4; №211, с.2; №213, с.3; №219, с.3; №220, с.2; №227, с.4; №230, с.2; №232, с.2; №231, с.1; №233, с.1; №234, с.1; №237, с.4; №247, с.2; №268, с.1; №272, с.2; №278, с.2; №327, с.2; №333, с.2; №334, с.2.

14.4.1. Гастролі труп Грицяя:

№2, с.2; №3, с.3; №181, с.2; №193, с.1,2; №194, 195, с.1; №196, с.1,4; №198-200, с.1; №201, с.1,3; №202, с.1; №204-208, 210, 211, с.1; №214, с.1,4; №216, с.1,2; №217-219, с.1; №221, с.1; №222, с.1,4; №223, 224, с.1; №225, с.4; №226-228, 233, 234, 236-240, 243,244, с.1.

14.4.2. Гастролі труп Олігіна:

№142, с.3; №144-149, 152-154, 158, 159, 164, 169, с.4; №191, с.2; №199, 211, 216, с.4.

14.4.3. Гастролі труп Саксаганського:

№193, с.1,2; №243, с.4; №244-248, с.1; №249, с.1,3; №250,251, с.1; №253,254, с.1; №255, с.1,4; №256, 257, 259-271, с.1; №272, с.1,4; №273-275, с.1.

15. Чернігівська єпархія:

15.1. Організаційні питання, господарство, діяльність церкви у галузі освіти, медицини, культури:

№33, с.2; №41, с.2; №42, с.4; №54, с.2; №55, с.2; №59, с.4; №62, с.3; №63, с.4; №80, с.2; №83, с.2; №87, с.4; №97, с.3; №102, с.1; №104, с.1; №112, с.2; №130, с.2; №158, с.4; №164, с.2; №172, с.2; №177, с.3; №186, с.3; №188, с.3; №189, с.2-3; №195, с.4; №228, с.2; №230, с.3; №245, с.2; №250, с.1; №265, с.2; №266, с.2; №295, с.3; №304, с.2; №306, с.1; №307, с.2; №311, с.2; №324, с.2; №332, с.3.

15.2. Храми, монастирі, ікони, церковне майно:

№6, с.3,4; №10, с.3; №17, с.4; №25, с.4; №41, с.4; №103, с.4; №104, с.1; №119, с.4; №161, с.2; №162, с.2; №165, с.3; №177, с.3; №188, с.3; №190, с.2; №217, с.3; №261, с.2; №284, с.2; №307, с.2; №309, с.2; №310, с.2.

15.3. Місіонерська діяльність:

№77, с.1; №102, с.2; №114, с.2; №118, с.2; №119, с.2; №124, с.2; №129, с.2; №131, с.2; №143, с.2; №165, с.2; №174, с.2; №176, с.3.

15.4. Священно- і церковнослужителі:

№36, с.4; №43, с.2; №65, с.4; №81, с.4; №144, с.2; №147, с.2-3; №153, с.2; №177, с.1; №295, с.1; №296, с.1.

16. Благодійна діяльність:

№24, с.3; №33, с.2; №34, с.2; №35, с.3; №36, с.3; №44, с.3; №49, с.4; №56, с.2; №58, с.3; №61, с.3; №73, с.2; №74, с.3; №81, с.2; №83, с.2; №85, с.2; №87, с.1; №88, с.2; №89, с.2; №90, с.2,3; №92, с.2; №94, с.2; №96, с.2; №99, с.2; №100, с.2; №107, с.2; №110, с.1; №114, с.2; №117, с.2; №119, с.2; №120, с.2; №124, с.2; №131, с.2; №133, с.2; №134, с.2; №143, с.2; №145, с.2; №161, с.4; №167, с.2; №174, с.2; №186, с.2-3; №196, с.2; №202, с.2; №206, с.2; №207, с.2; №208, с.2; №209, с.2; №217, с.3; №218, с.2; №228, с.2; №247, с.2; №263, с.2; №265, с.2; №268, с.2; №273, с.2; №279, с.2; №285, с.2-3; №287, с.1,2; №289, с.3; №291, с.2; №294, с.4; №295, с.2; №319, с.1-2; №324, с.2; №325, с.2; №330, с.2; №332, с.3; №333, с.2.

17. Громадські організації, клуби:

№3, с.3; №5, с.3; №6, с.2; №18, с.2,3; №29, с.2; №42, с.3; №43, с.2; №45, с.1; №46, с.3; №55, с.3; №78, с.2; №87, с.2; №91, с.4; №121, с.2; №128, с.2; №157, с.2; №164, с.3; №177, с.1; №184, с.3; №185, с.3; №206, с.2; №208, с.2; №215, с.2-3; №220, с.2; №225, с.3; №238, с.2; №240, с.1; №250, с.1,2; №301, с.2; №325, с.2; №326, с.2.

17.1. Літературно-артистичне товариство:

№265, с.2; №278, с.2; №281, с.1; №282, с.2; №291, с.2; №294, с.2; №320, с.2.

17.2. “Просвіта”:

№44, с.3; №46, с.3; №53, с.2; №89, с.3; №146, с.3; №182, с.3; №190, с.2; №191, с.2; №252, с.2; №315, с.1.

18. Революційна діяльність:

№2, с.3; №3, с.3; №8, с.2; №10, с.3; №17, с.2; №22, с.3; №39, с.3; №44, с.3; №73, с.2; №74, с.2; №75, с.3; №76, с.3; №78, с.2; №79, с.2; №81, с.2; №84, с.2; №90, с.3; №106, с.2; №113, с.2; №115, с.2; №124, с.3; №127, с.2; №134, с.4; №135, с.2; №136, с.2; №137, с.2; №148, с.2; №149, с.2; №162, с.2; №170, с.3; №171, с.2; №190, с.2; №209, с.2; №222, с.2; №231, с.2; №239, с.2,3; №241, с.2; №245, с.2; №255, с.2; №262, с.1-2; №265, с.3; №271, с.2; №272, с.2; №284, с.2; №286, с.1; №312, с.2; №321, с.2.

19. Селянські виступи:

№8, с.2; №17, с.3; №20, с.3; №65, с.2; №68, с.2; №70, с.2; №73, с.2; №160, с.2; №164, с.3; №192, с.2; №223, с.2; №224, с.2; №253, с.1-2; №255, с.2; №266, с.2; №271, с.3; №272, с.2; №273, с.2; №323, с.2.

20. Криміногенна ситуація:

№38, с.2; №56, с.3; №58, с.2; №73, с.2; №107, с.3; №139, с.2; №140, с.2; №151, с.2; №161, с.2; №162, с.2; №165, с.3; №171, с.2; №177, с.1,4; №185, с.3; №189, с.3; №204, с.3; №216, с.2; №217, с.3; №218, с.2; №219, с.2; №224, с.1; №228, с.2; №233, с.2; №234, с.2; №235, с.2; №237, с.2; №239, с.2,3; №241, с.3; №246, с.2; №248, с.2; №252, с.2; №265, с.2-3; №269, с.2; №270, с.3; №271, с.3; №275, с.2; №278, с.3; №279, с.3; №280, с.3; №282, с.3; №283, с.3; №284, с.3; №287, с.2; №294, с.2; №295, с.2; №298, с.2; №308, с.2; №309, с.2; №311, с.2; №312, с.2; №313, с.2; №314, с.2; №315, с.1; №316, с.2; №322, с.2.

21. Життя єврейської громади:

21.1. Чернігів:

№2, с.3; №17, с.2; №33, с.2; №35, с.3; №37, с.3; №40, с.3; №41, с.3; №46, с.3; №47, с.3; №50, с.2; №52, с.2; №55, с.3; №56, с.3; №73, с.2; №78, с.2; №80, с.4; №85, с.2; №90, с.3; №110, с.2; №164, с.3; №200, с.2; №204, с.3; №205, с.3; №208, с.2; №217, с.3; №226, с.2; №237, с.2; №246, с.2; №249, с.2; №255, с.2; №263, с.2; №268, с.2; №270, с.2; №285, с.2-3; №287, с.2; №289, с.3; №291, с.2; №294, с.2; №295, с.3; №298, с.2; №299, с.2; №302, с.2.

21.2. Губернія:

№53, с.2; №127, с.2; №139, с.2; №140, с.2; №306, с.1; №322, с.2.

22. Спорт:

№1, с.2; №58, с.3.

23. Періодичні видання:

№1, с.2; №22, с.2; №33, с.4; №43, с.3; №86, с.4; №91, с.4; №97, с.4; №101, с.4; №120, с.4; №184, с.2; №197, с.4; №298, с.2; №331, с.3.

24. Історичні довідки:

24.1. Військово-політичні події, перебування на Чернігівщині царів:

№2, с.4; №3, с.4; №4, с.4; №5, с.4; №9, с.4; №23, с.4; №53, с.4; №67, с.4; №68, с.4; №69, с.4; №70, с.4; №71, с.4; №76, с.4; №88, с.4; №125, с.2.

24.2. Адміністративно-територіальний поділ, управління:

№9, с.4; №70, с.4; №75, с.4; №96, с.4; №112, с.4; №121, с.4; №170, с.4.

Дивись також відповідні тематичні розділи.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Чернігів:

№1, с.2,4; №2, с.1,2,3; №3, с.3; №4, с.3; №5, с.3,4; №8, с.2,3; №10, с.3; №11, с.2; №13, с.3,4; №14, с.2; №17, с.2; №18, с.1,3; №20, с.2,3; №22, с.4; №25, с.4; №29, с.2,4; №30, с.2; №33, с.2,4; №34, с.2; №35, с.3; №38, с.3; №39, с.3; №40, с.3; №41, с.2,3; №42, с.2,3; №43, с.2,3; №44, с.3; №46, с.3; №47, с.3; №48, с.2,3,4; №49, с.4; №50, с.2; №53, с.2; №52, с.2; №54, с.3; №55, с.2,3; №56, с.2,3; №57, с.2,3; №58, с.3; №59, с.4; №60, с.2,4; №61, с.2,4; №62, с.2,3; №63, с.4; №65, с.1-2; №66, с.2-3; №69, с.2; №70, с.2; №71, с.2-3; №72, с.3; №73, с.2; №78, с.2; №79, с.4; №81, с.2; №83, с.2,3; №84, с.2; №85, с.2; №86, с.2,4; №87, с.1,2; №88, с.2; №89, с.2,3; №90, с.2-3; №91, с.4; №92, с.2; №94, с.2,4; №96, с.2; №97, с.2,3; №98, с.2; №101, с.2; №102, с.1,2; №104, с.1; №105, с.2,4; №107, с.2; №108, с.2; №109, с.2; №110, с.1,2; №112, с.2; №114, с.2; №115, с.2,4; №119, с.2; №121, с.2; №122, с.1; №124, с.2; №125, с.4; №126, с.3; №128, с.2; №130, с.2,4; №131, с.2,4; №132, с.2; №133, с.2,4; №134, с.2; №136, с.2; №137, с.2; №141, с.4; №142, с.2; №144, с.2; №145, с.2; №146, с.3; №147, с.2; №148, с.2; №149, с.2; №164, с.3; №165, с.2; №167, с.2; №170, с.2; №175, с.3; №176, с.3; №177, с.1; №180, с.3; №182, с.3; №183, с.2; №184, с.3; №185, с.3; №187, с.2; №190, с.2; №191, с.2; №192, с.2; №193, с.1,2; №195, с.2,4; №196, с.2; №198, с.2; №202, с.4; №204, с.2,3; №205, с.3; №206, с.2; №207, с.2,4; №208, с.2; №209, с.2; №210, с.2,4; №211, с.2; №213, с.2; №214, с.2; №215, с.2,3; №217, с.3; №219, с.4; №220, с.2; №221, с.2; №225, с.2,3; №226, с.2,4; №228, с.2; №230, с.2,3; №231, с.2; №232, с.2,3; №233, с.1,2; №234, с.1; №235, с.2; №237, с.2,4; №238, с.2,4; №239, с.2,3; №240, с.1,3; №241, с.2; №243, с.2; №244, с.2; №245, с.2; №246, с.2,4; №247, с.2; №249, с.2; №250, с.1; №251, с.2,4; №252, с.1,2; №253, с.2; №254, с.1,2; №255, с.2; №256, с.1-2; №257, с.2; №258, с.2-3; №259, с.2; №260, с.1-2; №261, с.1-3; №262, с.1,3; №263, с.2; №264, с.1,2,3; №265, с.2; №266, с.2; №267, с.2; №268, с.1,2; №270, с.2; №271, с.2; №272, с.2; №274, с.2; №278, с.2; №279, с.2; №281, с.1,2; №282, с.2; №283, с.2; №285, с.2-3; №287, с.1,2; №288, с.2; №289, с.3; №291, с.2; №292, с.2; №293, с.2; №294, с.2; №295, с.2-3; №296, с.2; №297, с.2; №298, с.1,2; №299, с.2; №302, с.2; №305, с.2; №306, с.1; №308, с.2; №312, с.2; №313, с.2; №315, с.1;

№316, с.2; №317, с.2; №319, с.1-2; №320, с.2; №322, с.4; №323, с.2; №324, с.2,3; №325, с.1,2; №327, с.2; №329, с.2; №330, с.2; №331, с.2; №332, с.3; №333, с.1,2; №334, с.2.

Тематичний покажчик – розділи 5.1, 6.7.2, 7.1, 11, 13.2.1, 13.2.2, 13.2.3, 13.3, 13.4, 17.1, 17.2, 21.1, 22.

Андруївка, Чернігівський повіт – №326, с.2.

Антоновичі, Чернігівський повіт – №20, с.3.

Батурин, Конотопський повіт – №3, с.4; №31, с.4; №180, с.3; №209, с.2; №254, с.2; №256, с.2; №262, с.1-2; №263, с.3; №298, с.2; №306, с.2; №310, с.2.

Бахмач, Конотопський повіт – №190, с.2; №287, с.2; №289, с.3.

Березне, заштатне містечко – №56, с.2; №59, с.2; №70, с.2; №119, с.4; №255, с.2.

Бобровиця, Козелецький повіт – №27, с.2; №106, с.2; №124, с.3; №127, с.2; №245, с.2.

Борзна – №74, с.3; №217, с.3; №222, с.2; №240, с.2; №243, с.3; №246, с.2; №252, с.2; №255, с.3; №265, с.3; №276, с.2; №279, с.3.

Борзнянський повіт – №56, с.3; №216, с.2; №217, с.3; №242, с.2; №251, с.1; №252, с.2; №253, с.2; №285, с.2.

Бровари, Остерський повіт – №69, с.3.

Великий Листвен, Городнянський повіт – №234, с.2; №328, с.2.

Вересоч, станція – №235, с.2; №241, с.3.

Веркіївка, Ніжинський повіт – №17, с.3; №247, с.3.

Володькова Дівиця, Ніжинський повіт – №68, с.2.

Вороньки, Козелецький повіт – №192, с.2.

Глухів – №6, с.4; №27, с.4; №48, с.4; №52, с.3; №108, с.3; №161, с.2; №165, с.3; №177, с.4; №212, с.2; №218, с.2; №261, с.2; №281, с.1; №284, с.2; №286, с.1; №317, с.2; №321, с.2-3.

Глухівський повіт – №69, с.2; №70, с.2; №142, с.4; №204, с.4; №233, с.2; №237, с.2; №252, с.3; №253, с.2; №285, с.3; №289, с.2.

Городня – №45, с.1; №72, с.3,4; №100, с.2; №198, с.1; №207, с.2; №214, с.2; №237, с.2; №239, с.2; №263, с.2-3.

Городнянський повіт – №44, с.3; №252, с.2; №260, с.2; №280, с.2; №293, с.2; №294, с.2.

Дептівська волость – №295, с.3.

Добрянка, Городнянський повіт – №71, с.2; №191, с.3; №230, с.3.

Жукотки, Чернігівський повіт – №324, с.2.

Івангород, Борзнянський повіт – №90, с.3.

Ічня, Борзнянський повіт – №327, с.2.

Клинци, Суразький повіт – №36, с.3; №61, с.3; №70, с.2; №79, с.2-3; №87, с.2; №92, с.3; №113, с.2; №115, с.2; №123, с.3; №138, с.1; №142, с.2-3; №171, с.2; №177, с.1,3; №209, с.1; №265, с.3; №312, с.2.

Козелець – №28, с.3; №29, с.2; №71, с.4; №100, с.2; №282, с.1.

Козелецький повіт – №47, с.3; №69, с.2; №285, с.2; №323, с.2.

Козилівка, Сосницький повіт – №334, с.2.

Комарівка, Борзнянський повіт – №56, с.2.

Конотоп – №2, с.3; №19, с.3; №23, с.3; №31, с.3; №38, с.2; №40, с.3; №75, с.3; №204, с.3; №220, с.2; №221, с.2; №222, с.2; №225, с.2; №256, с.2; №259, с.2; №266, с.2; №298, с.2; №321, с.2; №326, с.2.

Конотопський повіт – №69, с.2; №183, с.2; №224, с.2; №234, с.2; №297, с.2.

Корюківка, Сосницький повіт – №43, с.2.

Кролевець – №10, с.3; №75, с.3; №120, с.3; №143, с.3; №146, с.3; №187, с.3; №222, с.2

Кролевецький повіт – №17, с.3; №71, с.3; №203, с.2; №250, с.2; №252, с.2; №261, с.2; №271, с.2.

Кунашівка, Ніжинський повіт – №52, с.2-3.
Ленден, хутор, Борзнянський повіт – №162, с.2.
Марчихина Буда, Глухівський повіт – №115, с.2; №141, с.4.
Маслаківка, Городнянський повіт – №53, с.3.
Матіївка, Конотопський повіт – №306, с.2.
Махнівка, Борзнянський повіт – №22, с.3.
Мглинський повіт – №297, с.2; №309, с.2.
Мезин, Кролевецький повіт – №252, с.2; №261, с.2; №271, с.2.
Мена, Сосницький повіт – №41, с.3; №127, с.2.
Микільська Слобідка, Остерський повіт – №204, с.2; №278, с.2.
Мрин, Ніжинський повіт – №43, с.3; №298, с.2; №327, с.2.
Ніжин – №5, с.3; №6, с.2; №17, с.4; №40, с.1; №43, с.3; №51, с.1; №58, с.4; №70, с.4; №71, с.4; №74, с.3; №127, с.4; №131, с.2; №149, с.4; №152, с.2; №173, с.3; №251, с.2; №255, с.2; №269, с.2; №276, с.4; №284, с.2; №293, с.2; №301, с.2; №317, с.2.
Ніжинський повіт – №20, с.3; №71, с.4; №232, с.2; №243, с.4; №252, с.2; №278, с.2; №294, с.2; №304, с.2.
Новгород-Сіверський – №11, с.4; №15, с.4; №16, с.4; №19, с.4; №26, с.4; №39, с.3; №55, с.1; №101, с.3; №120, с.3; №143, с.2; №186, с.3; №209, с.2; №287, с.2; №329, с.2.
Новгород-Сіверський повіт – №41, с.4; №69, с.2; №70, с.2; №120, с.3; №162, с.2; №293, с.2.
Новий Биків, Козелецький повіт – №206, с.2.
Новозибків – №35, с.2; №58, с.2; №151, с.2; №162, с.2; №255, с.2; №326, с.2.
Новозибківський повіт – №83, с.3; №217, с.3; №230, с.1; №239, с.3; №255, с.2; №269, с.2; №271, с.3; №272, с.2; №273, с.2; №293, с.2; №306, с.1.
Носівка, Ніжинський повіт – №194, с.2.
Обмачеве, Конотопський повіт – №160, с.2; №216, с.2-3.
Осокорки, Остерський повіт – №296, с.3.
Остер – №7, с.4; №80, с.2; №204, с.2; №255, с.2-3; №305, с.4.
Остерський повіт – №142, с.2; №188, с.3; №189, с.3; №190, с.2; №220, с.2; №266, с.2; №299, с.2; №307, с.2; №322, с.2.
Пакуль, Чернігівський повіт – №25, с.3.
Покошичі, Кролевецький повіт – №245, с.2.
Почеп, Мглинський повіт – №1, с.4; №33, с.3; №327, с.2.
Свинь, Чернігівський повіт – див. Улянівка
Седнів, Городнянський повіт – №26, с.3; №76, с.3; №330, с.2.
Семенівка, Новозибківський повіт – №91, с.4; №219, с.2; №237, с.2; №269, с.2.
Сосниця – №3, с.3; №24, с.3; №26, с.3; №32, с.3; №36, с.3; №40, с.3; №41, с.3; №55, с.3; №58, с.3; №64, с.3; №74, с.3; №114, с.3; №157, с.2; №171, с.2,3; №181, с.2; №202, с.2-3; №208, с.2; №225, с.3; №252, с.2; №259, с.2; №263, с.3; №278, с.3; №323, с.2.
Сосницький повіт – №2, с.3; №3, с.3; №7, с.3; №9, с.2; №10, с.3; №11, с.3; №13, с.3; №14, с.3; №16, с.3; №17, с.3; №23, с.3; №27, с.3; №32, с.3; №33, с.3; №65, с.2; №74, с.3; №81, с.4; №111, с.2; №139, с.2; №140, с.2; №147, с.2-3; №171, с.3; №205, с.3; №235, с.2; №246, с.2; №247, с.2; №252, с.2,3; №280, с.2; №282, с.1-2; №291, с.2; №293, с.4.
Стародуб – №3, с.3; №39, с.3; №44, с.3; №53, с.2; №127, с.2; №180, с.3; №185, с.3; №189, с.3; №190, с.2; №233, с.2; №275, с.2; №313, с.2; №316, с.2.
Стародубський повіт – №73, с.2; №103, с.4; №177, с.1; №293, с.2; №313, с.2.
Сураж – №119, с.3,4; №298, с.2; №304, с.2; №305, с.1; №326, с.2; №327, с.2.
Суразький повіт – №11, с.3; №69, с.2; №73, с.3; №107, с.2; №140, с.2; №162, с.2; №224, с.1; №228, с.2; №252, с.2; №285, с.2; №304, с.2.
Сядричі, Сосницький повіт – №218, с.2; №219, с.2.
Улянівка, Чернігівський повіт – №90, с.3.

Халявине, Чернігівський повіт – №14, с.3.

Холми, Сосницький повіт – №113, с.2.

Чернігівський повіт – №8, с.2; №29, с.2; №68, с.2; №70, с.2; №164, с.3; №175, с.2; №220, с.2; №223, с.2; №233, с.2; №240, с.1; №264, с.2-3; №265, с.2; №266, с.2; №268, с.2; №269, с.2; №285, с.2; №290, с.2; №293, с.2.

Шабалинів, Сосницький повіт – №156, с.3.

Шаповалівка, Борзнянський повіт – №68, с.2; №216, с.2; №219, с.2; №231, с.2.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Александров, владелец купальни – №190, с.2.

Антоний, архиепископ Черниговский – №33, с.2.

Антонович Владимир Бонифатьевич, историк – №42, с.3.

Апостол Данило, гетман Украины – №261, с.2.

Бабин, городской Новозыбкова – №58, с.2.

Бакуринский А.А., земский деятель – №309, с.2.

Бантыш-Каменский Н.Н. – №37, с.4.

Барсуков А.И., ветеринарный врач Чернигова – №207, с.2.

Бельмас К.А., певица, уроженка Чернигова – №18, с.3; №20, с.3.

Боборыкин Н. – №141, с.4; №144, с.4; №147, с.4.

Бобров И.В. – №87, с.2.

Богданов Николай Александрович, полковник, участник обороны Порт-Артура – №286, с.2.

Богданович А.Г., инженер – №117, с.2; №119, с.2.

Бутник С.И., художник – №42, с.2; №48, с.2.

Быковский Д.В., зам. черниговского городского головы – №287, с.1.

Васютинский Федор, протоиерей, Чернигов – №43, с.2; №65, с.1.

Веревченко И.К., убийца стародубского пристава – №316, с.2.

Веремеенко И.И., казак с. Сядричи – №216, с.2; №218, с.2; №219, с.2.

Верзилов Аркадий Васильевич, черниговский городской голова – №34, с.2; №41, с.1.

Войтиченко А.П., цимбалист – №195, с.2.

Вольнский, землемер, Чернигов – №185, с.3.

Вотковский, зам. председателя отдела Союза русского народа в Клинцах – №171, с.2; №177, с.1.

Галли П.М., ординатор глазной клиники Московского университета – №140, с.2.

Гершельман Г.Ф., бывший командир 167-го Острожского полка – №241, с.2; №244, с.2; №246, с.2.

Гирченко (Горченко), председатель отдела Союза русского народа в с. Шаповаловке Борзнянского уезда – №216, с.2; №219, с.2.

Гоголь Николай Васильевич, писатель – №149, с.4.

Голимский Н.К., редактор газеты “Десна” – №1, с.2.

Голицын Василий Дмитриевич, губернский предводитель дворянства – №253, с.1-2; №261, с.2.

Головкин Г.И., граф – №147, с.2.

Гофман, председатель Нежинского окружного суда – №269, с.2.

Григорович И.А., преподаватель реального училища – №120, с.2; №134, с.2.

Гриневиц Ф. – №1, с.2.

Грицай В.Е., руководитель украинской театральной труппы – см. Тематический указатель, раздел 14.4.1.

Гуков, генерал – №233, с.2; №235, с.2; №237, с.2; №239, с.2.

Гусаков Н., жандармский унтер-офицер, Конотоп – №204, с.2.

Демидович В.П., доктор, Чернигов – №65, с.1.

- Дмитрий Ростовский*, святитель, религиозный деятель – №269, с.2.
- Добровольский Е.П.*, заведующий статистическим бюро губернского земства – №271, с.2.
- Добровольский П.* – №3, с.3; №11, с.2.
- Долгорукова*, княгиня – №253, с.1-2; №255, с.2.
- Долгоруков Николай Дмитриевич*, губернский предводитель дворянства – №156, с.4.
- Донец М.И.*, певец (бас) – №18, с.3; №20, с.3.
- Дорошенко Петр*, гетман Украины – №50, с.4.
- Дублянский Н.Я.*, земский начальник Суражского уезда – №224, с.1; №228, с.2.
- Екатерина II*, российская императрица – №67, с.4; №68, с.4; №69, с.4; №70, с.4; №71, с.4; №76, с.4.
- Жураковский Иродион*, архиепископ Черниговский – №65, с.4; №87, с.4.
- Зенченко П.М.*, художник – №42, с.2; №48, с.2.
- Золотаренко*, нежинский полковник – №53, с.4.
- Золотаренко Иван* – №14, с.4.
- Зыбин*, землемер, Чернигов – №185, с.3.
- Иваненко*, подполковник корпуса жандармов – №8, с.2.
- Иванов* – №95, с.2.
- Иванов И.М.*, работник черниговской типографии – №247, с.2.
- Имшенецкий М.К.*, инспектор школ – №14, с.3.
- Иннокентий*, епископ, канонизирован, уроженец Сосницкого уезда – №81, с.4.
- Искрицкий М.А.*, член Государственной думы – №107, с.2.
- Кадин Л.*, владелец квартиры, где размещалась подпольная типография – №17, с.2 .
- Карпенко-Карый И.К.*, театральный деятель – №245, с.2; №272, с.1.
- Карпинский Константин*, священник, краевед – №283, с.2.
- Китаева-Таль О.А.*, певица (сопрано) – №315, с.1.
- Коган*, врач, Чернигов – №246, с.2.
- Колесов*, артист – №210, с.4; №211, с.2; №213, с.3; №219, с.4.
- Коллерт*, земский начальник Борзнянского уезда – №216, с.2.
- Кочубей Василий*, генеральный судья – №57, с.4.
- Кочубей Л.В.*, член III Государственной думы, Борзна – №279, с.3.
- Кочубей М.Н.*, владелец имения Вороньки Козелецкого уезда – №192, с.2.
- Крылов*, управляющий цирком Панкратова – №107, с.3.
- Кульжик*, полицейский урядник Борзнянского уезда – №217, с.3.
- Куракин А.Б.*, генерал-губернатор – №58, с.4.
- Лавровская*, актриса – №39, с.3.
- Ласкаронский В.П.*, учитель – №90, с.3.
- Леонтовичи*, дворяне – №271, с.3; №272, с.2; №273, с.2.
- Лизогуб С.* – №87, с.4.
- Линевич Н.П.*, генерал, уроженец Чернигова – №44, с.4; №50, с.1-2; №294, с.3.
- Линевич Ю.А.*, певец (баритон) – №315, с.1.
- Липеровский А.В.*, директор Черниговской мужской гимназии – №227, с.2; №231, с.2.
- Локоть Т.У.*, член губернского земства – №22, с.3.
- Лысенко Николай Витальевич*, композитор – №48, с.3; №105, с.2.
- Мазепа Иван*, гетман Украины – №261, с.2; №269, с.2.
- Максименко А.А.*, член губернского земства – №26, с.2.
- Максимовский Н.А.*, выборщик, губернский гласный, Чернигов – №65, с.1-2; №279, с.2; №321, с.2.
- Марголин Б.М.*, владелец свечного и мыловаренного заводов, Чернигов – №92, с.2; №151, с.2.
- Маркович Андрей Николаевич*, председатель С.-Петербургской палаты уголовного суда

– №117, с.3.

Милорадович Андрей Степанович, наместник Черниговского наместничества – №150, с.4.

Миттерман, скрипач – №226, с.4; №246, с.4.

Митькевич Василий, протоиерей Спасо-Преображенского собора – №144, с.2; №176, с.1.

Многогрешный Демьян, гетман Украины – №38, с.4.

Мортон, помещик, владелец экономии в с.Бегаче Черниговского уезда – №223, с.2.

Муравский, художник – №42, с.2; №48, с.2.

Мусин-Пушкин В.А., граф – №323, с.2.

Муханов А.А., член губернского земства – №22, с.3; №45, с.2; №205, с.2.

Навроцкий Н.И., член губернского земства – №23, с.3.

Огиевский-Охотский, художник – №42, с.2; №48, с.2.

Олигин К.Э., руководитель театральной труппы – см. Тематический указатель, раздел 14.4.2.; №219, с.3.

Орлов П.Д., артист – №109, с.2; №113, с.2; №114, с.2.

Орловская Н.Н., артистка – №204, с.2; №207, с.4.

Осипенко Григорий Антонович, распространитель нелегальной литературы, уроженец с.Синявки Сосницкого уезда – №239, с.3.

Панус Иван Исидорович, земский фельдшер, Клинцы – №258, с.3.

Петров Н.И., профессор – №264, с.2.

Петр I, российский царь – №2, с.4; №76, с.4.

Плешко В.А., стародубский городской голова – №190, с.2.

Плющ А., покушался на городского Конотопа – №298, с.2.

Подвойский Н.И., будущий советский партийный и государственный деятель – №264, с.2.

Полосьмаков К.П., губернский секретарь, Конотоп – №183, с.2.

Полуботок Павел Леонтьевич, наказной гетман – №307, с.3; №308, с.2; №314, с.2.

Померанцева М., учительница с.Махновки Борзнянского уезда – №22, с.3.

Пронтицкий Станислав Юлианович, заведующий черниговской городской лечебницей, участник русско-японской войны – №114, с.2; №310, с.1,2; №311, с.1.

Пустовойт, певец (бас), уроженец Стародуба – №180, с.3.

Пухтинский, гласный Черниговской городской думы – №1, с.2.

Пучковский А.П., священник, бывший инспектор народных училищ – №108, с.3.

Разумовский Кирилл, гетман Украины – №36, с.4; №54, с.4; №293, с.2.

Рафальская М.М., супруга вице-губернатора – №107, с.2.

Рафальский Т.А., черниговский вице-губернатор – №318, с.2.

Рашевский И.Г., художник – №206, с.2; №319, с.1-2.

Родионов Н.М., губернатор – №2, с.2; №18, с.2; №50, с.2; №103, с.2; №144, с.2; №204, с.2; №222, с.2; №224, с.2; №225, с.3; №242, с.2; №278, с.2.

Родионов П.Ф., член III Государственной думы, Борзна – №279, с.3.

Рудов Н.П., генерал-майор – №104, с.1.

Савицкий Н.П., председатель губернской земской управы – №33, с.2.

Сагин И.А., актер – №94, с.2; №97, с.3.

Садовская Е.Д., актриса – №272, с.2.

Саенко Феранонт Петрович, заведующий земской школой садоводства, Борзна – №74, с.3.

Саксаганский А.К., руководитель украинской театральной труппы – см. Тематический указатель, раздел 14.4.3.

Самойлович Иван, гетман Украины – №50, с.4; №112, с.4.

Селюк И.Я. – №128, с.2.

Сербуль, художник – №42, с.2; №48, с.2.
Скопенко, черниговский городской – №246, с.2; №248, с.2.
Скоропадская Анастасия Марковна, жена гетмана И.Скоропадского – №40, с.4.
Скоропадский Иван, гетман Украины – №6, с.4; №261, с.2.
Сокальский Н.А., доктор – №133, с.2.
Сотников, певец, уроженец Черниговской губернии – №226, с.4; №246, с.4.
Сперанский, профессор Нежинского историко-филологического института – №40, с.1.
Станиславский, актер – №39, с.3.
Столыпин П.А., премьер-министр Российской империи – №5, с.3; №8, с.2.
Таль Ф.С., скрипач Московской оперы – №315, с.1.
Тарасевич, пристав, Новгород-Северский – №287, с.2.
Тарасенко Н.Ф. – №55, с.2.
Тарловский Г. – №42, с.2; №48, с.2.
Тарновский Василий Васильевич-младший, общественный и культурный деятель, основатель музея – №114, с.4.
Терещенко, владельцы х.Скибинцы Конотопского уезда – №224, с.2.
Тесленко Иван, житель Конотопа – №75, с.3.
Тимченко М.А., воинский начальник Черниговского уезда – №150, с.2; №152, с.2; №154, с.2.
Тихомиров, приват-доцент Московского университета, преподаватель Нежинского историко-филологического института – №51, с.1.
Трезвинский Петр, учитель Черниговской женской гимназии – №241, с.1.
Тржемеский Александр Николаевич, начальник отделения казенной палаты, Чернигов – №5, с.3; №116, с.1; №158, с.2; №174, с.2.
Тризна А.А. – №3, с.3.
Тризна В.П., бывший председатель Городнянской уездной земской управы – №53, с.2.
Тхоржевский С.И., пристав, Стародуб – №185, с.3; №189, с.3; №275, с.2.
Укроминиченко, член социал-демократической партии – №74, с.2.
Федотов Г., клинцовский городской голова – №70, с.2.
Филиппи-Мишуга А.А., артист императорской оперы – №48, с.3; №105, с.2.
Фрейдин Самуил, житель Кролевца – №75, с.3.
Хвост В.И., бывший член Государственной думы, крестьянин с. Великой Кошелевки Нежинского уезда – №276, с.4; №278, с.2; №279, с.2-3; №283, с.3.
Хербек Г.В., электротехник – №48, с.3.
Ходот П.И., земский фельдшер, с. Покошичи Кролевецкого уезда – №245, с.2.
Чемолосов А.С., доктор медицины, Петербург – №219, с.2; №237, с.2.
Черноусов, директор Новгород-Северской гимназии – №55, с.1.
Шафонский А.Ф., историк, экономист, врач, уроженец Сосницы – №110, с.4.
Шевченко Тарас Григорьевич, писатель, художник – №95, с.4; №146, с.3.
Шихуцкая-Минченко Н.Е., певица, уроженка Черниговщины – №90, с.3.
Шпеерсон И.З., общественный раввин Чернигова – №226, с.2.
Шраг И.Л., юрист, общественно-политический деятель – №1, с.2; №4, с.3; №22, с.3; №46, с.3; №52, с.2; №61, с.3; №127, с.2; №231, с.2; №252, с.2.
Шрамченко, художник – №42, с.2; №48, с.2.
Шрамченко Александра Константиновна – №294, с.4.
Шугуров Н.В., председатель Черниговского окружного суда – №6, с.4.
Элланский Стефан, священник – №153, с.2.
Якимович О.М., священник – №147, с.2-3.
Якубович, книготорговец – №245, с.2.
Ясеновский Н.В., член губернского земства – №29, с.2.
Яцко М., владелец экономии на х. Глебовке Черниговского уезда – №164, с.3.

Див. також:

Склад чернігівської міської виборчої комісії по виборах до II Думи – №69, с.2.

Списки виборщиків – №56, с.2; №68, с.2; №70, с.2; №71, с.2-3; №72, с.3; №142, с.4; №204, с.4; №248, с.2; №249, с.2; №253, с.2; №254, с.1; №258, с.2; №259, с.2; №265, с.2; №269, с.2; №274, с.2.

Результати виборів до II і III Дум по Чернігівській губернії – №79, с.2; №80, с.2;

№276, с.1-2.

Списки службовців і земських діячів Чернігівської губернії – №11, с.2; №19, с.1; №21, с.1; №24, с.1; №31, с.1; №32, с.1; №33, с.1; №170, с.2; №175, с.2; №233, с.2; №252, с.2; №282, с.1-2; №285, с.2; №293, с.2; №294, с.2; №297, с.2; №299, с.2; №321, с.2; №326, с.2; №330, с.2.

Списки службовців системи народної освіти (викладачі, члени училищних рад тощо) – №52, с.1; №283, с.1-2; №304, с.2; №326, с.2.

Списки осіб, які зробили пожертви на благодійні заклади – №49, с.4; №145, с.2; №146, с.3; №147, с.2; №149, с.2; №161, с.2; №207, с.2; №332, с.3; №333, с.2.

Нагороджені – №№31, 33, 47, 52, 53, 54, 64, 82, 83, 86, 106, 138, 147, 148, 152, 153, 154, 159, 160, 176, 180, с.2; №202, с.2; №234, 239, 241, с.1; №294, с.2; №295, 296, 313, 321, 322, 324, 327, с.1;

Перелік власників ремісничих майстерень і лавок Чернігова – №48, с.4; №55, с.3; №94, с.2; №269, с.2.

Список притягнутих до відповідальності за участь у революційному русі – №255, с.2.

Історія однієї колекції (музей Чернігівської фабрики музичних інструментів)

Сьогодні нагальною потребою є глибоке вивчення історії музичного інструментарію як важливої складової матеріальної і духовної культури українського народу. Музичні інструменти, як відомо, несуть в собі величезну духовну силу, вони, як і люди, які їх створили, мають у своїй біографії радісні та драматичні сторінки, у кожного з них своя доля. Про долю цілої колекції музичних інструментів одного з провідних в Україні підприємств музичної промисловості піде далі мова.

Та спочатку декілька слів про підприємство, його історію.

1 травня 1933 р. за південно-західною околицею Чернігова, на голому пустирі на відведеній для будівництва фабрики музичних інструментів ділянці, був закладений її фундамент. Фактично будівництво розпочалося в липні 1933 р. До кінця року вирости стіни основної частини головного виробничого корпусу. В той же час був організований навчальний цех, де під керівництвом запрошених з усіх куточків країни майстрів молодь вчилась копіткій справі виготовлення інструментів.¹ До 1 Травня 1934 р. було підготовлено 19 робітників середньої кваліфікації. В кінці літа 1934 р. у вітрині центрального магазину Чернігова (зруйнований в роки війни, знаходився на Красній площі, там, де тепер Алея Героїв) з'явилися перші мандоліни і балалайки з маркою Чернігівської музфабрики.²

Після напруженої 15-місячної праці будівельні й монтажні роботи по зведенню головного виробничого корпусу в основному були закінчені. Тридцять п'ять кращих ударників отримали премії: гармонії, патефони, шовкові костюми, годинники, костюми чорнороба, місячну зарплату.

8 листопада 1934 р. на території фабрики відбувся урочистий мітинг. Партійний керівник підприємства т. Новик зачитав наказ народного комісара місцевої промисловості УСРР К.В. Сухомлина: "На підставі акта приймальної комісії від 1.11.1934 р. наказую: будівництво Чернігівської фабрики музичних інструментів вважати в основному закінченим, а Чернігівську фабрику музичних інструментів зарахувати до числа діючих підприємств музичної промисловості з 1.11.1934 р. Начальника будівництва Чернігівської музичної фабрики т. Сквирського призначаю директором фабрики".³ Сквирський М.Й. зачитав рапорт про готовність фабрики до пуску. Об 11 год. 15 хв. ранку пролунав перший фабричний гудок.

Після досягнення проектної потужності на фабриці планувалось мати 1085 робітників і службовців. А у березні 1935 р. колектив з 437 чоловік виготовив 11143 музичних інструменти. Технічне оснащення підприємства складалось із 44 дерево-, 19 металообробних та одного американського трибарабанного вальцювально-шліфувального верстатів. Фабрика використовувала місцеву сировину – березу, вільху, клен. Резонансова ялина надходила з півночі, а кольорова деревина – з Кавказу.

Собівартість першої продукції через великі витрати, пов'язані з будівництвом підприємства і підготовкою кадрів, була дуже високою: балалайка коштувала 48 руб.90 коп., мандоліна – 88 руб. 80 коп., гітара 81 руб. 80 коп. Та вже у 1935 р. вона знизилася удвічі.⁴

В 1937 р. фабрика досягла проектної потужності – 300000 щипкових інструментів на рік і окупила себе. В 1940 р. вона давала понад 2 млн. рублів прибутку. Був освоєний випуск струн і починалася підготовка до випуску власної кілкової механіки, яку спочатку отримували з Миколаївської та Ростовської промартілей.

Напередодні Великої Вітчизняної війни на підприємстві працювало 1040 працівників,

80 % яких становили жінки. Щодня створювалося 1500 музичних інструментів.⁵

Друге народження фабрики почалося після звільнення Чернігова від фашистів у 1943 р. Водночас потрібно було і відбудувати підприємство, від якого залишилися одні руїни, і налагоджувати виробництво. Необхідно було освоїти 1 мільйон рублів, виділених на відновлення фабрики на 1945 рік.⁶ Важкі то були часи. Люди недоїдали, недосипали, доводилось працювати по 15-18 годин, по 2-3 місяці без вихідних; гостро відчувалась нестача матеріалів, сировини, електроенергії, робітників; багато технологічних операцій виконувалися вручну. Та попри всі труднощі уже в 1944 р. була випущена перша мирна продукція – 550 іграшок з пап'є-маше, а 9 лютого 1945 р. у цеху зазвучала перша післявоєнна мандоліна, творцями якої були жінки. В лютому 1946 р. з'явилася перша післявоєнна гітара, яку виготовила бригада чоловіків, наступного року відновився випуск балалайок.⁷

Повоєнні музичні інструменти виготовлялись уже з більш якісної сировини, були зручнішими, мали значно кращий естетичний вигляд. Це не раз відмічали музиканти-професіонали та аматори. Ось витяг з рецензії лауреата Всесоюзного огляду виконавців на народних інструментах викладача Київської вечірньої музичної школи К.Смаги: "... Оркестр неаполитанського состава. Очень удобен для игры на всех инструментах оркестра, что зависит от отлично выполненной конструкции инструментов. Как звуковые качества, так и внешний вид не заставляют желать ничего лучшего. Считаю, что подготовленные инструменты являются гордостью фабрики".⁸

Чернігівська фабрика музичних інструментів завжди мала свій павільйон на обласних сільськогосподарських і промислових виставках. У "Книзі відгуків і пропозицій" після виставки 22-30 жовтня 1949 р. читаємо: "Я даю жалобу, что в нашем селе Мохнатин нет никаких струнных инструментов. Я прошу дать для молодежи в село Мохнатин продавать струнный инструмент в магазинах. То я прошу Вас, чтобы мои слова были исполнены. Мохнатин, 25 октября № 28 гр. Прядко Коля Митрофанович"⁹ або "Прочитаешь отзывы сердце радуется. В них любовь к нашей фабрике музыкальных инструментов, к её стахановцам. А ведь в 1933 г. фабрики этой в Чернигове не было. Её построили черниговцы в 1934 г. Они за своё детище и горды. В 1934 г. фабрика (наша) уже стояла на втором месте в мире, перегнали наши черниговцы кичливого американского Гипсона. Честь коллектива фабрики видна по количеству наших отечественных инструментов. Будете праздновать, товарищи, 15-летие своей фабрики в этом году 8/XI-49 г., еще лучших показателей добейтесь. История не забудет Ваших подвигов. Сотрудник Черниговского Исторического музея Шевченко. 26/X-49 г."¹⁰

В 1950 р. почалося виробництво більш складного струнно-клавішного музичного інструмента – піаніно. Піаніно має майже 10 тис. окремих деталей, а точність обробки їх вимірюється десятими і навіть сотими частинами міліметра. У співпраці з Ленінградською фабрикою "Красный Октябрь", Одеською музфабрикою та Київським музкомбінатом у серпні 1950 р. було виготовлено 8 перших піаніно, чорно-полірованих з різьбленим орнаментом, марки "Радянська Україна". До кінця року таких інструментів було виготовлено 175.¹¹

Перші моделі піаніно Чернігівської фабрики повторювали київські, мали ряд недоліків: високо розміщені клавіші, низька звучність басового регістру, занадто важкі і т.ін. Спеціалісти фабрики вирішили розробити свою власну модель полегшеної конструкції, менших розмірів, кращої якості. Для цього в 1951 р. на підприємстві було налагоджено випуск власної клавіатури, а в 1953 р. – власної механіки. В 1952 р. організовано випуск кольорових піаніно, оздоблених шпоном цінних порід деревини (червоне дерево, горіх, палісандр). Піаніно стало основною продукцією фабрики.

З 6 червня 1955 р. Чернігівська фабрика вперше в історії фортепіанного виробництва в Європі перейшла на конвеєрний випуск інструментів. Довжина конвеєрної лінії становила 102 м, на ній розміщувались одразу 52 піаніно і виконувалось 36 технологічних операцій. Кожні 18,5 хвилин з конвеєра сходило одне піаніно, готове до настроювання, тобто 29 інструментів за день. Ритм конвеєра з роками збільшувався: в 1956 р. нове піаніно сходило кожні 17 хвилин, у 1957 р. – що тринадцять хвилин, у 1964 р. – 10,5, у 1972 – 9,5 хвилин, або

100 піаніно за день.¹²

В 1956 р. вперше у Радянському Союзі чернігівські майстри виготовили малогабаритне піаніно моделі “РУ-2МЧ” висотою 118 см.¹³

Щорічний випуск піаніно невпинно зростав і становив в 1980 р. 26000 штук. З 1950 по 1989 роки споживачам відправлено понад 750000 піаніно марки “Україна” різних моделей: концертні, малогабаритні, з підвищеною репетиційністю, клавесинним ефектом, обтяженою клавіатурою, модератором, аграфами тощо.

Хорошої якості та найдешевші, чернігівські інструменти швидко розкуповувалися. Постачались вони в усі куточки Радянського Союзу, а також у 20 країн світу: Голландію, Францію, Швецію, Югославію, Грецію, Болгарію, Данію, Австрію, Іспанію, Німеччину, Китай, Норвегію, інші.

Фабрика випускала не тільки піаніно, але й бандури, гітари, балалайки, домри, цимбали – загалом понад 111 тисяч щипкових інструментів щороку. Асортимент постійно розширювався, поліпшувалась якість. Питома вага виробів, відзначених знаком якості, становила в 1984 р. близько 68 %.

Самовіддана творча праця колективу фабрики була оцінена. В 1955 р. за розробку і випуск нових, удосконалених моделей піаніно, впровадження нової технології експертна рада Всесоюзної торговельної палати присудила фабриці Диплом II ступеня, а в 1959 р. – атестат I ступеня.

До Міністерства місцевої промисловості УРСР, якому підпорядковувалась фабрика, надходили листи-подяки, наприклад, музичний керівник школи № 7 м. Чебоксари Чуваської АРСР О. Стиков пише: “Мандолины очень мелодичны и нисколько не уступают инструментам Ленинградской фабрики им. Луначарского, ... гитара мелодичнее и гриф у неё несравненно лучше. 25 января 1952 г.”¹⁴ Торгові організації просили посприяти в укладанні договорів на постачання більшої кількості продукції фабрики: “С целью дальнейшего внедрения в г. Москве пианино вашего производства и популяризации Ваших изделий в специализированных магазинах “Музыка” Москультторг просит Вашего распоряжения Черниговской музыкальной фабрике о заключении договора хотя бы на 100 штук пианино в 1951 году. Одновременно мы можем периодически принимать и другие изделия Черниговской фабрики музыкальных инструментов. 13 января 1951 г.”¹⁵

З Дніпропетровська надійшов лист прямо на фабрику: “Продано універмагом 556 піаніно, записалось на чергу 3800 покупців. Запис припинили. Ми не можемо забезпечити всіх бажаючих протягом п’яти-шести років. Виготовляйте більше!”¹⁶

Тож, як писав чернігівський поет К. Журба:

Про хороші піаніно
Від села і до села
По Радянській Україні
Ходить слава немала.

(“Хороший інструмент”)

В 1957 р. фабрика випустила пробну партію салонних роялів – 10 штук.¹⁷ І хоча планувалося в 1960 р. довести їх випуск до 1000, через об’єктивні та суб’єктивні причини цей проект не був втілений у життя і виробництво роялів припинилося.

Чернігівська фабрика – єдине підприємство музичної промисловості України, яке займалось серійним виготовленням народних інструментів – бандур та цимбалів.

Є свідчення, що ще напередодні Великої Вітчизняної війни на фабриці виготовлялись бандури, небагато – 2-3 за зміну. Перші інструменти зробив М.Т.Єрченко, який приїхав з Києва. Він поклав початок першим промисловим бандурам.¹⁸

Для налагодження масового випуску бандур в 1952 р. на фабрику були запрошені відомі музиканти, спеціалісти: І. Гладилін, І. Скляр, В. Тузиченко, О. Незовибатько, які разом з чернігівськими майстрами О. Кілочицьким, М. Мартинчуком, Я. Сторчевим, О. Шуляковським розробили конструкцію бандури. Масовий випуск бандур київського та

харківського зразків почався з 1952 р. – без механізму переключення тональностей, з 1954 р. – з механізмом.

В кінці 1960-х років І. Скляру вдалося створити експериментальну бандуру об'єднаного київсько-харківського зразка, яка стала завершенням багаторічних пошуків багатьох талановитих майстрів. “І. Скляр створив досконалий концертний інструмент, на якому можна грати в усіх тональностях і виконувати твори з досить розгорнутим модуляційним планом. У цьому інструменті покращилось звучання, збільшилися діапазон і сила звуку, розширилися технічні можливості. Протягом другої половини ХХ ст. бандура І. Скляра є основним інструментом у виконавчій і педагогічній діяльності бандурного академічного мистецтва”, – зазначав музикознавець Л. Черкаський.¹⁹

І.М. Скляр демонструє нові бандури з механізмом переключення тональностей. 1967 р.

Нова бандура успішно пройшла випробування. В 1968 р. кафедр-а народних інструментів Київської державної консерваторії та Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР рекомендували новий зразок до серійного виробництва.

Грають на чернігівській бандурі не тільки в Україні. Фаб-рика виготовила 15 бандур на прохання Товариства об'єднаних українців Канади для хору ім. М. Шатульського, 24 інструменти – для українців у Чехословаччині.²⁰ Відправлялись бандури також в Болгарію, Югославію, Румунію, Францію, Швецію, Америку.

В 1969 р. фабрика випускала на замовлення удосконалені моделі сімейства ладкових кобз: велику, терцову і квартову, які розробив доцент Київської державної консерваторії М. Прокопенко у співпраці з чернігівськими майстрами М. Єщенком та Г. Любимовим.²¹ Корпус 7-ми струнної кобзи видовбаний із верби, резонансова дека з ялини, декорована кольоровим деревом в українському народному стилі, підструнник і голівка із завитком також прикрашені різьбленням.

Ідея відродження ладкової кобзи захопила і майстрів та інженерів Чернігівської фабрики: О. Шуляковський, О. Кілочницький, М. Єщенко за участю О. Незовибатька (Київ) створили нову модель кобзи-баса; О. Шльончик і С. Золотар (Київ) – кобзи-альта, що мала 12 ладів, 3 струни і 13 приструнків.

Справжньою подією на підприємстві було виготовлення перших цимбалів. Це сталося 12 лютого 1941 року. Та великі задуми здійснилися пізніше. В 1951 р. висококваліфікований столяр Микита Павлович Шльончик зробив на фабриці перші цимбали для Державної

української капели бандуристів. Зразок розроблявся під керівництвом київського музиканта, диригента капели О. Незовибатька. В 1957 р. налагоджено масовий випуск цимбалів. Вони звучали в багатьох концертних залах не тільки України; експонувалися у Марселі, Лейпцигу, Познані, Пхеньяні. В 1968 р. син М.П. Шльончика – Олександр Микитович створив нову модель інструмента – концертні цимбали-прима найвищої якості.

*Г.Г. Герасименко з гусями
для Марійської АРСР. 1957 р.*

В 1957 р. колектив фабрики виконував замовлення по виготовленню гусел. До Чернігова прибув народний артист Марійської АРСР П.Тойдемар. У співпраці з чернігівським майстром Г.Герасименком до 20 червня 1957 р. було виготовлено 20 гусел, а до кінця року – ще 180 штук.²²

В січні 1956 р. на засіданні партійного бюро фабрики було прийняте рішення про створення на підприємстві музею музичних інструментів. Відповідальність за його втілення покладалась на директора фабрики та головного інженера: "... т.т. Говзману Г.М.

и Шуляковскому А.В. в целях популяризации музыкальных инструментов различных зарубежных фирм и отечественных обеспечить окончание работ и открытие музея...".²³ Обласна газета "Деснянська правда" 25 березня 1956 р. повідомила: "На Чернігівській фабриці музичних інструментів організується музей. В ньому будуть представлені численні зразки музичних інструментів, які випускаються на підприємствах країни, а також за кордоном.

У великому залі, що спеціально обладнаний, зібрано до 150 експонатів. Серед них багато народних інструментів. Тут є домровий оркестр, виготовлений на Одеській фабриці музичних інструментів, гітари, мандоліни Московської, Ростовської, Ленінградської та Львівської фабрик, баяни, зроблені в Житомирі і Полтаві. В шафах під склом акуратно розставлені радіоприймачі, патефони, гармонії.

Широко представлені піаніно і роялі. Серед них різні зразки піаніно, виготовлені на Чернігівській фабриці: біле піаніно, нові моделі інструментів, значно менші тих, що зараз випускаються... Тут є народні інструменти, зроблені кращими радянськими майстрами, мандоліни роботи італійських майстрів, електричні, гавайські гітари, піаніно і роялі, що їх виготовляють майстри Німецької Демократичної Республіки...

Музей буде відкритий до Першотравневого свята".

Першим завідувачем музею був Павло Васильович Висталін, а першим відвідувачем – керівник художньої самодіяльності Ріпкинського училища механізації. Як свідчить книга обліку, музей в основному відвідували учні, студенти навчальних закладів, а також музиканти-професіонали і аматори, відпочиваючі будинків відпочинку, робітники Чернігівщини.

Згодом, в 1969 р. була побудована також експозиція, яка розповідала про історію самої фабрики, кращих працівників підприємства. Оновленим музеєм опікувалася Олена Сергіївна Чарська, інженер відділу раціоналізації та технічної інформації. Про шляхи формування колекції музичних інструментів частково допомагають довідатися архівні матеріали фабрики та періодика тих часів.

Окремі інструменти потрапляли до музею як подарунки від гостей, що відвідували фабрику чи місто Чернігів. Це, зокрема, югославська бісерка, скрипка Тойдемара, та, ймовірно, деякі німецькі музичні інструменти. Колекція значною мірою поповнювалась за рахунок передачі фабричної продукції. Так, в одному з Актів інвентаризації від 8 серпня 1962 р. зазначалось: "... следует внести в инвентаризационную ведомость гитару-контрабас, работы музмастера Сниховского". За іншими розпорядженнями адміністрації до музею були

передані зі складу готової продукції піаніно різних моделей, балалайки та гітари, а також музичні інструменти з олімпійською символікою та інструменти, виготовлені до святкування 300-річчя “воз’єднання” України з Росією.

Поповнювалась колекція і шляхом передачі предметів з інших музеїв. У фабричній газеті “Тембр” від 20 листопада 1987 р. повідомлялось, що велика партія – більше двадцяти бандур – була відправлена з Музею народної архітектури і побуту УРСР до Чернігова “для поповнення експозиції, присвяченої музичній історії Поліського краю”.

Експонати для музею купувалися і за кордоном на різних міжнародних чи всесоюзних виставках. Зокрема німецькі гітари, мандоліни, цитри, арфа, балалайка, акордеон, кастаньети були придбані в Німеччині під час перебування там спеціалістів фабрики у службовому відрядженні, а болгарські брачі, тамбури та годулки – під час презентації продукції фабрики на Міжнародному ярмарку у Пловдиві в 1964 р.

Співпраця трудівників споріднених підприємств теж була корисною для фабричного музею – перші експериментальні зразки залишались тут: марійські гусла, бандура І.Скляра тощо. Інколи працівники фабрики та й просто мешканці Чернігова передавали до музею сімейні реліквії. 5 жовтня 1984 р. “Тембр” інформував: “Нещодавно музей поповнився ще одним експонатом. Це піаніно фірми “Шрьодер”. Інструмент передав журналіст обласної газети “Деснянська правда” Назаренко В.П.”.

9 січня 1959 р. музей придбав бандуру корюківського майстра О. Корнієвського. Була пропозиція майстра Я. Сторчевого спеціально для музею виготовити рідкісний інструмент подібний до бандури – торбан. Та ця пропозиція, на жаль, не була втілена в життя.

Колекція не була сталою: вона не тільки постійно поповнювалась новими надходженнями, але й зазнавала постійних втрат, вилучень. В силу різних обставин – неякісна робота або матеріал, порушення умов зберігання тощо – окремі інструменти втрачали експозиційний вигляд, псувались. Документи фіксують: “1. Из наличных в музее фабрики инструментов оказались непригодными для экспонатуры 4 гитары производства Черниговской фабрики, которые подлежат передаче цеху щипковых инструментов для мелкого ремонта и реализации. 2. Мандолины массового выпуска 1948 г. Ростовской фабрики пришли в негодность, восстановлены быть не могут и подлежат списанию...” (08.08.1962), “На основании Акта фабрики от 29.12.76 г. “Об упорядочении фондов музея фабрики” комиссия произвела уничтожение путем сожжения экспонатов музея фабрики, пришедших в негодность:

1. Скрипка Московской фабрики, мандолина Ленинградской, ... гитара концертная, ... гитара с “двойным” дном...” (02.02.1977).

Інколи колекція значно “ріділа”, бо інструменти з неї передавались до інших музеїв, шкіл, училищ, дитсадків, гуртожитків. Чернігівський історичний музей з фабричного музею 23 березня 1977 р. отримав гітару музичного майстра М. Єщенка та марійські гусла. Музей народної архітектури і побуту УРСР – гітару О. Мочалова, гітару О. Карманова, гітари Ростовської, Московської фабрик, електрогітару, дві мандоліни, концертні цимбали, литовський канклес, латвійський кокле, концертину, марійські гусла, фортепіано ХІХ ст., скрипку Ляховченка, балалайку. В жовтні 1969 р. відбулася передача баянів та гармоней Державному музею театрального, музичного та кіномистецтва УРСР.

Щодо загальної кількості музичних інструментів маємо такі цифри: в березні 1959 р. – 150 од., 14 березня 1961 р. – 250, 20 квітня 1969 р. – 400,²⁴ липень 2004 р. – 182.

Частково збережена облікова документація, архівні документи фабрики та музею, преса, дозволяють відтворити майже повний перелік музичних інструментів фабричного музею.

Створення музею як для виробництва, так і для розвитку культури краю мало неоціненне значення. Один з перших відвідувачів музею, професор Московської консерваторії Г. Гінзбург висловився так: “Цей музей, безперечно, сприятиме зростанню музичної культури робітників, ознайомленню їх з цінним досвідом споріднених підприємств”.²⁵ Білоруська делегація, відвідавши музей, зауважила: “Роль музею в справі технічної пропаганди, вивчення і розповсюдження передового досвіду у виробництві високо досконалих музичних

інструментів справді необмежена”.²⁶

Книга відгуків за 1978-1986 роки зберігає чимало вражень колег по роботі, митців, музикантів, учнів, студентів, гостей міста. Географія відвідувачів величезна: Україна, Росія, Закавказзя, Середня Азія, Прибалтика, Молдавія, Монголія, Чехословаччина, Болгарія, Угорщина, Югославія, Німеччина, Японія, В'єтнам, Лаос, Конго, Куба. Викладач музичного училища ім. Глієра з Києва в 1985 р. залишив такі рядки: “З великим задоволенням оглянули музей історії музичних інструментів і колекції різних зразків щипкових та клавішних. Надзвичайна цінність музею: він розповідає про історію фабрики, її майстрів, винахідників, новаторів, він водночас повчає наших сучасників, прищеплює любов і повагу до нашої музичної культури, показує, що нам є чим гордитись і що народ, який створив такі інструменти, багатий і обдарований музично. Такий музей – “школу” для сучасного покоління, необхідно зберігати і дбати про його дальший ріст, розширення зразків”.

На жаль, у 2000 році фабрику оголосили банкрутом і вона припинила своє існування.

Чотири роки музичні інструменти терпляче чекали вирішення своєї долі у приміщенні без догляду, без опалення, припадаючи пилом, пліснявіючи, аж поки у червні 2004 р. не були передані на постійне зберігання до Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Щоправда, частину з них доведеться списати. Зі 158 інструментів ХІХ-ХХ ст. щипкові становлять 119 од., струнні смичкові – 7, духові – 13, ударні – 10, язичкові пневматичні – 2, клавішні – 6, смичково-щипкові – 1. За місцем виготовлення вони розподіляються наступним чином: Росія – 14 (Москва, Ростов, Ленінград, Марійська АРСР), Вірменія – 10, Казахстан – 2, Таджикистан – 10, Грузія – 8, Прибалтика – 6, Туркменістан – 1, Болгарія – 12, Чехословаччина – 1, Німеччина – 21, Югославія – 1, Італія – 2, Україна – 70; 65 одиниць – це продукція Чернігівської фабрики музичних інструментів. Для нас цей факт є дуже важливим, бо тепер маємо вагому колекцію музичних інструментів, які випускала фабрика за період свого існування (1934-2000 роки).

В колекції представлені роботи відомих майстрів – Г.Г. Герасименка, О.П. Карманова, О.С. Корнієвського, М.М. Мартинчука, О.М. Мочалова, І.М. Скляра, О.М. Шльончика.

Загалом, нові надходження значно поповнили невелику колекцію музичних інструментів історичного музею ім. В.В. Тарновського.²⁷ Тепер на черзі її всебічне ґрунтовне вивчення, опис та введення до наукового обігу.

¹ Тембр (Чернігів). - 1964. - 6 листопада.

² Там само.

³ Тембр. - 1989. - 3 листопада.

⁴ Архів музею історії Чернігівської фабрики музичних інструментів (далі АМФМІ): Матеріали к докладу 13 марта 1935 г. “О ходе освоения производства Черниговской музыкальной фабрики”. - Арк.2, 3.

⁵ Тембр. - 1989. - 3 листопада.

⁶ АМФМІ: Протокол № 3 партійних зборів від 5 листопада 1944 р. - Арк.10.

⁷ Тембр. - 1958. - 6 березня.

⁸ АМФМІ: Книга отзывов и предложений 1949 г. - Арк.52.

⁹ Там само. - Арк.14.

¹⁰ Там само. - Арк.9.

¹¹ Тембр. - 1984. - 16 листопада.

¹² АМФМІ: Из отчётного доклада партбюро, сентябрь 1957 г. - С.20; Тембр. -1972. - 8 вересня.

¹³ Тембр. -1972. - 8 вересня.

¹⁴ АМФМІ: Отзывы торгующих организаций, специалистов музыки и покупателей о качестве продукции Черниговской музфабрики. 1951 г. Копии. - Арк.10.

¹⁵ Там само. - Арк.1.

¹⁶ Тембр. - 1964. - 30 жовтня.

¹⁷ Деснянська правда (Чернігів). - 1956. - 6 травня.

¹⁸ Деко О. Майстри чарівних звуків. - К.: Музична Україна, 1984. - С.29.

¹⁹ Черкаський Л.М. Українські народні музичні інструменти. - К.: Техніка, 2003. - С.139.

²⁰ Тембр. - 1968. - 4 січня.

²¹ Тембр. - 1969. - 24 жовтня, 30 грудня.

²² Деснянська правда. – 1957. – 24 вересня.

²³ АМФМІ: Протокол засідання партбюро № 11 от 10.01.1956 г. – Арк.10.

²⁴ Лесная промышленность. – 1961. – 14 марта; Неделя. – 1969. – 20 марта.

²⁵ Деснянська правда. – 1956. – 4 липня.

²⁶ Деснянська правда. – 1956. – 18 вересня.

²⁷ Ларіонова Л.П. Колекція музичних інструментів у збірці Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського // Скарбниця української культури: Зб.наук.праць. – Вип.2. – Чернігів, 2002. – С.68-71.

Нові матеріали з історії чернігівських музеїв

Актуалізована джерельна база з історії чернігівських музеїв охоплює далеко не увесь пласт документів з цієї проблеми, що зберігаються в архівосховищах України та Росії. Пошук, опрацювання і публікація документальних матеріалів залишаються невідкладним завданням дослідників, оскільки лише в такий спосіб можна відтворити цю цікаву й повчальну сторінку історії краю, встановити імена учених і громадських діячів, які сприяли розвиткові музейної справи в регіоні, а також чинники, що гальмували їхні зусилля.

Добірка документів, що публікуються нижче, складається з епістолярних пам'яток, виявлених в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Центральному історичному архіві м. Москви та Відділі письмових джерел Державного історичного музею у Москві. Вони належать відомим діячам вітчизняної науки, які були так або інакше безпосередньо причетні до заснування й розбудови чернігівських музеїв на початку ХХ ст.

У листах Ф. Уманця, А. Шелухіна та В. Модзалевського йдеться про непросту долю Музею українських старожитностей В.Тарновського. Натомість М. Петров стисло схарактеризував стан Історико-археологічного музею Чернігівської губернської архівної комісії та Чернігівського епархіального давньосховища. У листах порушено цілу низку важливих питань, які зазвичай не відображені в документах офіційного походження – від обставин переміщення колекцій до житлових умов музейників міста.

Документи друкуються мовою оригіналу згідно з нормами сучасного правопису. Нерозібрані місця позначено трикрапкою [...], місця, у прочитанні яких бракує певності, – знаком запитання [?]. Скорочені слова доповнено у квадратних дужках. У примітках наведено відомості про осіб, події та установи, що згадуються в листах.

№ 1

Лист Ф.М. Уманця¹ до П.С. Уварової²

20 січня 1902 р.

Милостивая государыня графиня Прасковья Сергеевна!

На Ваше письмо от 19 ноября теперь могу ответить точно и определенно. Никаких ожиданий уже не имеется. Все было пущено в ход для того, чтобы затравить Гринченков³. Губернатор даже пригрозил им административной высылкой. Но – еще не все. Через несколько дней произвели у них политический обыск. Разумеется, ничего не нашли. Потому, что и находить было нечего, о чем, вероятно, знали и жандармы. Но сделано, что надо было сделать. Напугали и в известном смысле скомпрометировали. Мария Николаевна Гринченко тотчас отказалась от занятий в музее. Едва убедили закончить начатые отделы, причем мною приняты меры для того, чтобы администрация не сделала ей новой сцены. Дочь Гринченков в этом году кончает Черниговскую гимназию. Полагаю, после этого они немедленно уедут из Чернигова, так как здесь их в покое не оставят.

Музей я уже перевез в Чернигов. Остается получить только несколько недостающих №№. По моему поручению Музей теперь окончательно устанавливается заведующим земской типографией М.Т. Артюховым. Надеюсь, месяца через два окончательно. Тогда возникает вопрос о передаче земству.

Несколько слов о перевозке. Имея в своем распоряжении железную дорогу и пароходство по Десне, все-таки пришлось перевозить на лошадях. Дело в том, что весной,

когда пароходы ходили легко, губернатор Андриевский ⁴, творил с назначением М[арии] Н[иколаевны] смотрителем, и не отказывал, и не назначал. Затем г. Беляшевский ⁵ уехал из Киева. Разговор о перевозке можно было начать только в сентябре. Так я и сделал. Но тут случилось мелководье. Пароходство отказалось принять груз, предлагая отложить до весны. Но последнее не входило в мои расчеты. Я обратился к железной дороге. Но тут кроме дороговизны, медленности и трех лишних перегрузок, еще то неудобство, что нельзя перевозить под надзором своего служащего. Тогда я решил договориться извозчика. В общем, все сделано скоро и благополучно.

В начале февраля надеюсь быть в Петербурге и в Москве. Позвольте представиться Вам, графиня Прасковья Сергеевна, и лично доложить все касающееся Черниговского музея.

Прошу иметь ввиду, что более я не у земских дел и действую в настоящее время только как душеприказчик по завещанию нравственно. Привести в порядок музей и сдать его земству.

*С глубочайшим уважением и преданностью
Вашего Сиятельства покорнейший слуга Ф. Уманец.
20 января 1902 г.*

Адрес: станция “Горелый хутор” Киево-Воронеж[ской] желез[ной] дороги, Федору Михайловичу Уманцу.

*Центральний історичний архів м. Москви. –
Ф. 454. – Оп. 2. – Спр. 249. – Арк. 6 – 7.*

¹ Уманець Федір Михайлович (1841-1918) – громадський діяч та історик, протягом 1895-1901 рр. – голова Чернігівської губернської земської управи.

² Уварова Параскевія Сергіївна (1840-1923) – голова Імператорського Московського археологічного товариства, організатор численних археологічних експедицій та Всеросійських Археологічних з'їздів.

³ Родина Грінченків мешкала в Чернігові з 1894 р. по 1902 р.

Грінченко Борис Дмитрович (1863-1910) – український письменник, вчений, громадський діяч. Протягом 1894-1902 рр. працював у Чернігівській губернській земській управі. Марія Миколаївна Грінченко (1863-1926) (псевдонім М. Загірня) – письменниця, науковець, громадський діяч. Брала безпосередню участь в облаштуванні Музею українських старожитностей В. Тарновського у Чернігові.

⁴ Андриєвський Євген Костянтинівич (1848-?) – чернігівський губернатор протягом 1893-1903 рр.

⁵ Біляшівський Микола Федотович (1867-1926) – український археолог, етнограф, мистецтвознавець.

№ 2

Лист М.І. Петрова¹ до П.С. Уварової

20 вересня 1907 р.

Ваше сиятельство, милостивая государыня!

Честь имею донести Вашему сиятельству, что 10-го сего сентября я отправился в Чернигов и пробыл там до 16-го числа. Осмотрел я Музей В.В. Тарновского, Исторический музей Черниговской архивной комиссии и нарождающийся Епархиальный музей при Духовной семинарии, и также древности монастырей Ильинского Троицкого и Елецкого Успенского.

Музей В.В. Тарновского известен мне еще по Киеву, и имеет подробный печатный указатель. Мне нечего было делать в этом музее, – и я поинтересовался только его помещением и размещением в нем предметов. Размещены они гораздо лучше и виднее, чем размещены были у покойного В.В. Тарновского.

Исторический музей Архивной комиссии тоже размещен удовлетворительно, хотя при размещении предметов нередко приходилось приспособливаться к старому, готовому зданию и размещать предметы не в строгой системе. Описание этого музея напечатано в 1905 году в VI выпуске “Трудов Черниговской архивной комиссии”². Но после того прибавилось еще значительное число предметов, впрочем, большей частью справленных [?] самими жертвователями и лицами, входящими в музей. Я, по мере своего разумения и опыта, порекомендовал П.М. Добровольскому³ некоторые исправления в созданных уже

определениях и помог определить еще неопределенные с точностью предметы. В этих новых поступлениях обращает на себя внимание большой медный или бронзовый сосуд восточного происхождения с звериным орнаментом, найденный в земле, который могут с точностью определить только специалисты.

Епархиальный музей до сентября этого года, кажется, не существовал. Истекшим летом учитель Черниговской семинарии Владимир Геннадиевич Дроздов⁴, священник Константин Карпинский⁵ и несколько семинаристов объезжали Черниговскую епархию и к сентябрю привезли в Чернигов до 600 №№, кроме зарегистрированных только, но еще не присланных предметов. Этот-то материал мне и пришлось разбирать вместе с местными деятелями и определять место и время происхождения и археологическую ценность избранного. В этом собрании есть три энколпиона дотатарской эпохи, медная армянская тарелочка и медное чеканное блюдо, кажется XV вв. Все они исключительно церковного и религиозного характера.

В видах пополнения епархиального музея с благословения Черниговского Преосвященного Антония⁶, мы обзрели древности монастырей Елецкого и Ильинского и отметили в них значительное число предметов, пригодных для музея.

Все три черниговских музея в общем представляют, на мой взгляд, довольно богатый и разнообразный материал для характеристики старосветской Левобережной Гетьманщины. На выставке при Киевском Археологическом съезде 1899 г. мы видели главным образом исторические древности волынские, носящие следы сильного польско-католического влияния. Харьковская выставка 1902 года представляла старину преимущественно младшего отпрыска малорусского племени, т.е. Слободской Украины. Черниговская же выставка обещает представить старину центральной, старосветской Малороссии.

Кроме занятий в музеях и монастырях, 12 сентября я присутствовал на заседании Черниговской архивной комиссии, на котором возбужден был вопрос о праздновании в текущем 1907 году тысячелетия исторической известности Чернигова. Собрание единогласно постановило перенести это празднование на 1908 год и приурочить его к предстоящему съезду⁷.

*Готовый к услугам Вашего сиятельства
профессор Николай Петров.
Киев, 20 сентября 1907 г.*

*Відділ письмових джерел Державного
історичного музею (м. Москва). – Ф. 17. – Оп. 1.
– Спр. 635. – Арк. 182 – 183.*

¹ Петров Микола Іванович (1840-1921) – історик літератури, член Київського Церковно-археологічного товариства, член-кореспондент Російської Академії наук.

² Протягом 1898-1918 рр. побачило світ 12 випусків “Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии”.

³ Добровольський Петро Михайлович (1871-1910) – краєзнавець, з 1902 р. – правитель справ Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

⁴ Дроздов Володимир Геннадійович (1879-1932 ?) – історик і краєзнавець, завідувач Чернігівського епархиального давньоховища.

⁵ Карпинський Костянтин Тимофійович – священник Георгіївської церкви с. Рудка Чернігівського повіту, член Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

⁶ Єпископ Чернігівський і Ніжинський Антоній.

⁷ Йдеться про XIV Всеросійський Археологічний з'їзд, який відбувся у Чернігові в серпні 1908 р.

31 березня 1911 р.

Давно начал писать, 23/III дописал; хотел было переписывать яснее, да только затянул время. Посылаю как написал; не взыщите: теперь у меня много всякой переписки и работы.

31. III. 1911

Многоуважаемый Вадим Львович!

То, что случилось (имеет осуществиться), может послужить к лучшему для Музея³, может быть и для меня. Лично против Вас я ничего не имею и рад, что возле Музея станете на страже его интересов Вы, не чужой ему. Искренно пожелаю Вам достигнуть большего успеха и иметь больше удачи в организации Музея и его хранении, чем я имел: в расширении Музея и сообщении ему возможно большей наглядности, в исправлении и приспособлении здания Музея – для устройства вентиляции, устранения течи крыши Музея, снабжении необходимой мебелью и приспособлениями, в пополнении Музея коллекциями, удобными приобретениями: приднепровских древностей дометаллической культуры, медных и бронзовых, древнеславянских, скифских (особенно выгодное было предложение), снимками архитектурных памятников Украины – Заднепровской, книгами. Добрыми успехами в достижении нужного Музею от Управы я не мог хвалиться. Многие мои представления встречали ироническое отношение (хотя неудовлетворение их влекло прискорбные последствия), а с течением времени, когда нужда заставляет перестать смеяться, осуществлялись частично, иногда с непонятными искажениями. Искренно желаю Вам ничего подобного не встречать здесь.

23/ III. Вчера был в заседании Арх[ивной] Ком[иссии] и из протокола заседания 2/III (я на нем не был, потому что не получил повестки и не знал) узнал, что Вы избраны и приглашены Правителем дел ее с платой за то 300 руб. в год. А.К. Рачинский⁴ постарался пригласить много новых членов из черниг[овских] высших чиновников; некоторые из них принимают участие в заседаниях ее, а некоторые прикосновенны и к лит[ературным] занятиям. Губернатор обещал ком[иссии] и ее всем членам в торжеств[енном] заседании 9/III (9/III 1861 в Чернигове был объявлен Манифест 19/II 1861) посильное содействие и исполнение всех их желаний (!?). Дай Боже, чтобы впредь Чернигов[ской] арх[ивной] ком[иссии] не пришлось испытать непрошенной и вредной “попечительности” вроде Хвостова⁵. Проведена и обязательность членских взносов, отмененная Хвостовым. Материальные дела Комиссии не плохи.

Проект Устава соединенных музеев составлен спешно и принят тоже (в одном заседании)⁶. Роль директора весьма влиятельна в управлении музеями, но сопряжена со всей мелочной хозяйственной и канцелярской работой – это, по моему, не в интересах музеев: этой мелкой работы, наперед можно сказать, будет столько, что для научной и специального характера работы у директора может не стать времени. Советую Вам иметь это в виду и установить формально (даже с изменением или введением новых § Устава, если то потребуется) себе *modus vivendi* на первых же порах, пока Вы будете встречать внимание и всяческую готовность и благосклонность (а то ведь чего доброго впоследствии можно сделаться и “человеком, неприятным в сношениях”, не обладая податливой гибкостью и предупредительной уступчивостью). Ну, да это Вы сами будете видеть, что нужно делать.

Что касается времени приезда Вашего, то я ничего не имею против предложенного Вами срока, лишь бы мне освободиться к середине лета. Квартира же наша освободится только с нашим отъездом: этим летом дома у матери будет тоже старший брат с семьей и предполагает сделать там какие-то переделки и пристройки. У нас есть маленькая Марина, и Оксана, хотевшая сначала ехать к маме на Пасху, во избежание тесноты и сутолоки, отказалась от первоначального плана; поедет уже все вместе, когда, может быть, закончены будут братом предложенные перестройки. Вам можно будет поместиться в той большой комнате, где стоит иконостас (он расставлен под 2 стенами, середина вся свободна; мы помещались там со всей

семьей во время прошлогоднего ремонта). Квартира ⁷ наша в прошлом году “капитально” отремонтирована – 5 лет ждала того ремонта: отремонтирована на славу, как только могут отремонтировать черниговскому земству еврей-подрядчики под руководством техника-поляка. Во всяком случае, думаю, что земская управа сделает Вам все, как Вы попросите. Искренно желаю Вам счастья-здоровья и доброго успеха. Привет наш п. Наталии Лаврентьевне. Покірний Вашій ласці

А. Шелухин.

*Институт рукопису Національної бібліотеки
України ім. В. Вернадського – Ф. XII. – № 860.
– Арк. 1 – 2 зв.*

¹ Шелухін Андрій Павлович – хранитель Музею українських старожитностей В. Тарновського протягом 1902-1911 рр.

² Модзалевський Вадим Львович (1882-1920) – український історик, у 1911-1912 рр. – завідувач Музею українських старожитностей В. Тарновського, протягом 1911-1918 рр. – правитель справ Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

³ Йдеться про Музей українських старожитностей В. Тарновського.

⁴ Рачинський Олександр Костянтинович (1867-?) – землевласник, громадсько-політичний діяч, у 1909-1915 рр. – чернігівський губернський предводитель дворянства та голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

⁵ Хвостов Олексій Олексійович – чернігівський губернатор протягом 1903-1906 рр.

⁶ На початку ХХ ст. досить жваво дебатовалося питання про об’єднання місцевих музеїв. Наприкінці 1910 р. було розроблено Статут об’єданого музею, який у січні 1911 р. затвердило Чернігівське губернське земське зібрання. Водночас було створено Музейну комісію, що мала опікуватись процесом об’єднання музеїв. Однак реалізувати цей проект не поталанило, і тільки у 1925 р. музеєсховища міста було об’єднано в єдиний Чернігівський історичний музей.

⁷ Завідувач Музею українських старожитностей В. Тарновського мешкав у розташованому поруч службовому будинку, що до сьогодні не зберігся.

№ 4

Лист В. Модзалевського до сестри Н. Модзалевського ¹

20 листопада 1911 р.

Дорогая Ниночка, виноват и я перед тобой: почти месяц не писал тебе... Дело в том, что ... и т.д. Но в самом деле: ты не можешь себе представить, сколько у меня всевозможной деловой переписки, и своей, и по Музею². В день приходится писать по несколько писем; вообще бумаги мараю много, особенно с тех пор, как затеял несколько работ, требующих и времени, и чернил. Не знаю, писал ли я тебе, до какой степени я здесь обнаглел; вероятно, впрочем, ты знаешь об этом от мамы. Я разумею уроки французского языка, за которые я взялся в Духовном училище³! Хотя у меня всего там семь уроков в неделю, и прогулки в Духовное училище заставляют меня ходить буквально с одного конца города на другой (а это очень важно при моей сидячей жизни), но иногда эта вещь неприятная, когда не хочется рано вставать; но зато это предприятие дает мне 35 р. в месяц! Думаю, что это будет особенно приятно летом, когда уроков не будет, а деньги давать не перестанут. Идут разговоры и о том, чтобы мне взять уроки в одной из женских гимназий, а Наташа⁴ боится за мою нравственность и невинность... Вобщем мы живем с Наташей растительно-генеалогической жизнью. Знакомых у нас нет новых, кроме старых, бывших уже раньше, и ближайших соседей, которые навещают нас довольно часто и тем развлекают нас. Мы, впрочем, пока и не стремимся “заводить” знакомства, так как не чувствуем в этом надобности. В крайнем случае к нашим услугам кинематограф, который зимой – единственное развлечение в Чернигове, если не считать концертов, которые здесь бывают довольно часто. Мы слушали здесь [...], которая, впрочем очень скверно, спела [...] Мусоргского.

Собираются строить здесь зимний театр, но когда это будет сделано – неизвестно. Есть здесь и Импер[аторское] Музык[альное] общество, один из воротил его – чрезвычайно милый старик, у которого я в прошлом году бывал, а теперь все не соберусь сходить и возобновить

отношения. Кажется, впрочем, завтра пойду к нему непременно, решил ... Жизнь у нас идет довольно однообразно, день за днем, но быстро, так как и Наташа, и я много работаем. Музей теперь, когда наступила зима, почти совсем не посещается: бывают в день 2 – 3 человека, а иногда, впрочем, весьма редко, не заходит и никто. Обидно, что в часы открытия Музея все-таки приходится или сидеть в нем или быть дома, и нельзя отлучиться. Я поднимаю вопрос о том, чтобы его запирать на два дня в неделю, а не на один, как теперь (понедельник); завязал я узелки и о прибавке мне содержания, т.к., черт возьми, все-таки я, вроде, будущий директор Музея!⁵ Все будет зависеть от настроения Земского собрания, которое на днях начнется. Тут, “в провинции”, страшную роль играет вообще личность и отношения ее с другими, ей подобными; нужно все это “учитывать” и вести подобные вопросы тонко и осторожно... Я стал бы этот вопрос “подготавливать” среди гласных, а мне сказали: не так; если теперь говорить об этом, то в собрании может organizоваться возражение, а лучше хранить это дело в тайне и неожиданно внести предложение в собрание, чтобы застать противников врасплох... Вот и поди-же ты! Многoму здесь можно поучиться. Это не то, что Мишке продавать билеты в концерты; это очень “легкий” заработок.

Теперь, когда деревья в саду голы и лежит снег, я часто ловлю себя на мысли, что я нахожусь в Гарях⁶, на Рождество... Действительно, обстановка у нас совсем деревенская; мимо нас идет большой почтовый тракт и мы часто слышим почтовый колокольчик, а ночью ходит сторож с колотовкой... Ну, пока до следующего письма. Целуем оба Мишу, Туську и тебя. Не забывайте нас. Вероятно, Жакоба “разошелся” с Туськой потому, что ее обстригли? Теперь он портит и развращает Наташу Брюн... Ужасная свинья.

Ваши любимыи

Вадим Модзалевский.

*Институт рукопису Національної бібліотеки
України ім. В. Вернадського – Ф. III. – № 35109.
– Арк. 1 – 2 зв.*

¹ Модзалевська Ніна Львівна (1884-?) – молодша сестра В. Модзалевського.

² Йдеться про Музей українських старожитностей В. Тарновського.

³ Чернігівське духовне училище було відкрито у 1817 р. З 70-х рр. XIX ст. розміщувалося в історичній частині міста, поблизу Єлецького Успенського монастиря.

⁴ Наталія Лаврентіївна Модзалевська (у дівоцтві Гайова) – друга дружина В. Модзалевського.

⁵ Йдеться про посаду директора об'єднаного музею, створення якого В. Модзалевський так і не дочекався.

⁶ У батьківському маєтку Гарі, розташованому у Гдовському повіті Петербурзької губернії, пройшли дитячі роки В. Модзалевського.

З М І С Т

	стор.
<i>Трухан О.</i> Чернігівська земля у польсько-руських відносинах XI-XIII ст.: шлюбні союзи.	3
<i>Арендар Г.</i> Вроцлавське срібло з фондів Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського	7
<i>Демченко Т., Оніщенко О.</i> Українсько-польське співробітництво у роки Української революції (на прикладі Чернігова 1917 р.).	12
<i>Журавльова Т.</i> Чернігівщина і Польща. Космічні зв'язки.	18
<i>Сита Л.</i> Орні знаряддя праці із археологічних колекцій Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Каталог	25
<i>Мудрицька В.</i> Епіграфічна пам'ятка з фондів Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського	34
<i>Гречило А.</i> Міська печатка Чернігова середини XVII ст.	37
<i>Ситий І.</i> Гетьман Іван Скоропадський та Київ (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського)	39
<i>Половнікова С.</i> Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського. Каталог колекції	46
<i>Коваленко О.</i> Праця П.К.Федоренка “Архів Милорадовичів”	66
<i>Луцька В.</i> Захворюваність на туберкульоз у Чернігівській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами “Земского сборника Черниговской губернии”)	73
<i>Ісаєнко О.</i> Показчик публікацій у газеті “Черниговское слово” (1906-1907 рр.)	78
<i>Ларіонова Л.</i> Історія однієї колекції (музей Чернігівської фабрики музичних інструментів)	92
<i>Коваленко О., Ясновська Л.</i> Нові матеріали з історії чернігівських музеїв.....	100

Про авторів

- Арендар
Ганна Петрівна* - головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
- Гречило
Андрій Богданович* - доцент Львівського національного університету ім.І.Я.Франка, голова Українського геральдичного товариства, кандидат історичних наук
- Демченко
Тамара Павлівна* - доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка, кандидат історичних наук
- Журавльова
Тетяна Петрівна* - завідувача відділом Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
- Ісаєнко
Олена Іванівна* - старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського
- Коваленко
Олександр Борисович* - декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка, кандидат історичних наук
- Ларіонова
Любов Пилипівна* - старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського
- Луцька
Валентина Леонідівна* - завідувача відділом Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського
- Мудрицька
Вікторія Георгіївна* - старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
- Оніщенко
Оксана Володимирівна* - аспірантка Інституту історії НАН України
- Половнікова
Світлана Олександрівна* - завідувача відділом Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
- Сита
Людмила Федорівна* - старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського
- Ситий
Ігор Михайлович* - старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського, кандидат історичних наук
- Трухан
Олена Валеріївна* - старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського
- Ясновська
Людмила Василівна* - асистент кафедри історії та археології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

Збірник наукових праць

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Випуск 5

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (*голова*)

С.Л. Ласєвський, Л.П. Линюк (*відповідальний редактор*)

С.М. Лихачова, С.О. Половнікова

Підп. до друку 13.05.2005 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Умов.-друк. арк. 14,52. Обл.-вид. арк. 12,21. Ілюстрації 0,64. Тираж 170. Замов. № 266

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру
науково-технічної і економічної інформації
14000, Чернігів, вул. П'ятницька, 39
Свідоцтво Держкомінформу України серія ДК № 225 від 20.10.2000 р.